

KECSKÉS ANDRÁS: A MAGYAR VERSELMÉLETI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE. A KEZDETEKTŐL 1898-IG

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 480 l.

Kecskés András számos és szerteágazó forrás felhasználásával, a szakirodalom fölényes ismeretének birtokában oldotta meg feladatát. Kötetének felépítése, tagolása, arányai jelzik a feldolgozás kiválasztott rendszerét, a kialakított módszer vázlatát. Kronológiai rendben halad; lényegében a kezdetektől 1898-ig, tehát nagyjából fél évezred verselméleti anyagát vizsgálja. A XX. századi versre vonatkozó nézeteinek számbavétele, e munkának leendő folytatásaként, újabb vállalkozást kíván. A szerzőnek így is szépszámu, alapvető kérdésre kell választ adnia. Ezek egyike az, hogy hol, mikor, milyen alapon állapítson meg korszakhatárokat? A verselméleti szemlélet találkozik-e vagy eltér akár az irodalomtörténet, akár a kritikátörténet szemléletétől, periodizációjától? Kecskés egyszemélyi felelőssége tudatában, alapos megfontolás után, saját anyaga belső szabályait keresve és követve, speciális fordulópontokat jelöl ki. Három nagyobb szakaszra osztja a tárgyalt időszakot. Az elsőt a kezdetektől 1760-ig, a másodikat 1760-tól 1842-ig, majd a harmadikat 1843-tól 1898-ig számítja. A három, elhatárolást képviselő évszám mindegyike egy-egy olyan mű megjelenési éve, amelyhez a verselméleti gondolkodás sarkalatos változtatása (változása) fűződik (1760: Molnár János: *Bévezető levél*; 1843: Fogarasi János: *A magyar nyelv szelleme*; 1898: Arany László: *Hangsúly és rhytmus*). A három nagy fejezet anya-

ga, belső tagolása, vizsgálati módszere alapvetően különbözik. Évszázadokat fog át az első rész, nyolcvankét évet a második s mindössze fél évszázadot a harmadik. S ahogy csökken a tárgyalt évek száma, úgy sűrűsödnek, differenciálódnak a verselméleti gondolkodás területéhez tartozó jelenségek, tények, művek, dokumentumok; s úgy válik az elemzésük is felnagyítottabbá, részletesezőbbé.

A kezdetek felmérése talán a legkényesebb, legösszetettebb feladat. E századok dokumentumainak ilyen szempontú feltárása igen kevés előzményre támaszkodhat. Sajátosan komplex tájékozottságot, érzékenységet kíván az ide tartozó adalékok felismerése, megtalálása, kiválasztása, értelmezése. Kecskés András a magyar vers jelenségének, fogalmának megszületését kultúrtörténeti szempontból közelíti meg, az európai művelődés szerves részeként vizsgálja. A fennmaradt írásos dokumentumokat veszi alapul, s ezek elválaszthatatlanok a latinnyelvűségtől, az egyházi gyakorlattól s az énekelt dallamoktól. Ugyanakkor mindhárom vonulathoz csatlakoznak a korok ellentétes tendenciái is: a nem latin nyelvű, nem egyházi, hanem világi témájú ritmikus szövegek. A középkori verscsírák, alakzatok történetét így taglalja példák, elemzések során át a latin énekverstől a különféle magyar versfogalmakig, kiemelve a prózaritmus szerepét (a régi szabadverset), illetve a

klasszikus versmértékek befolyását, meg az ütemhangsúlyos (hangsúlyos, magyaros) vershagyomány jelentkezését. Így például figyelemmel kíséri az ókortól ismert két alaptípus útját: a tulajdonképpeni időmértékes *himnusz*ét és a bibliai, keleti örökségként átvett *psalmus*ét. Azt, ahogy az előbbiből a „cantus planus” (recitált próza – gregorián), a metrumokat rejtő ambrosiánus himnusz változatai során, majd középkori himnusz-fordításainkban, ősi, szóbeli költészetünk nyomait is magukba olvasztó darabjaiban, az egyházi köznevekben egyre kötöttebb szótagszámú formák, szabályozott versszakminták jönnek létre. A zsoltároknál pedig a bizánci sorváltogató éneklést (antifónákat) a liturgiák, szerzetesek felelgetős szövegei (responsoriumai) váltják fel, majd az örömelemek (iubilatiók) s egyéb „sequentia” – nálunk mondat-soros szertartásénekek – a ritmikus próza mondatpárhuzamai. A himnuszváltozatok főként a goliard (garabonciás) típusú latin világi dalverssel társulnak; a zsoltár vonulat pedig a klasszikus, metrikus hagyománnyal ötvöződik, különösen e formák reneszánsz kori újravirágzása idején. Magyar nyelvű egyházi alkalmazásuk során mindkét vonulat összefonódik, elegyedik a magyar, latin és szomszéd népi dallamok hagyományaival, illetve saját ösköltészeti, honfoglalás kori – vagy már azt megelőző – ritmusalakzatokkal. Olyan hatásokkal, mint amilyen például a finnugor örökségnek tekinthető sirató típusú dalvers. Ez utóbbi különösen az ütemhangsúlyos magyar verselés kialakulásában játszik nagy szerepet.

E dióhéjban jelzett következtetés, egy-egy hosszú folyamat rekonstruálásának vázlatát közelebb hozza a kérdést: milyen módszert alkalmaz a szerző? Kecskés András a nyelvi és történeti emlékeket, szakirodalmi tanulságokat

úgy fogja vevőre – minden kérdés-körnél újra, új oldalról –, hogy a szigorú időrend helyreállítása közben a korabeli jelentések, jelentésmódosulások finom árnyalatait gondos figyelemmel kíséri, az egyes fogalmak összefüggéseire is ügyelve. Például az ógörög *ritmus* kifejezés (ῥυθμός) alakjának, tartalmának átalakulásait úgy idézi fel, hogy a hozzánk a középkori latinból átkerült „*rhythmus*” rímelő *verssor* jelentésszűkülésére figyelmeztet, a rímes sorpár, sőt: rímes *sorvég* értelemre, amely így a „*ritmus*, *rigmus*, *rím*” szavaink közös görög–latin eredetére is utal. Ám a gondolatmenetet azzal teszi pontosan ellenőrizhetővé, részleteiben differenciálttá, hogy felidézi, egymás mellé illeszti a kifejezés előfordulásait eredeti szövegek környezetben. Így a „*dictamen rhythmicum*”: rímes-szakaszos énekvers-szerkesztésmódtól a „*rithmi hungarici*” különféle értelmezéseiig, a „*Rhythmi funebres*” „siralmas versek”-ként való fordításáig s Petróczy Kata Szidóniáig („*Bánatim sokságát jelentik ritmusim...*”) – a példák egymás mellé sorakoztatásával nemcsak a „*ritmus*”, hanem a *vers*, *verssor*, *versszak*, *rím*, *énekelt* és *szövegvers* fogalmak változásait, a költői gyakorlat menetének alakulását is dokumentumokkal támasztja alá.

Hasonlóan jár el az egyes verselés-módok történetének esetében is, a különféle fogantatású hagyományok s találkozásaik felmutatásával. Például a magyar „*vers*” fogalom – s ezen belül a mondat-soros régi szabadvers – előfordulásait követve éppúgy gondol a novíciák beöltözési szertartásakor mondott „*versekre*”, mint a halottakért szóló imákra, legendákra és haldoklók fohászaira. E legutóbbi példánál külön felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegben szerepeltetett, háromszor ismételt valóság, „*nagy erejű*” ima – a szó, az „*ige*”

csodás erejébe vetett ősi, pogány hit hordozója is.

A vállalkozás egyik igen összetett, várt és váratlan buktatókat rejtő feladatának vélem azt, hogy a különböző fogalom- és formatörténet szálai adott területen minduntalan átfedik, keresztezik egymást. Kecskés András fejezetenként, nagy igényességgel, a megközelítési módok változtatásával oldja meg azt a két, egymásnak ellentmondó feladatot, hogy az egyes fogalmak, elemek külön útját követhetővé tegye, ugyanakkor érzékeltesse a jelentéskörök összemosódásait, a fogalmak ilyen értelmű bizonytalanságait is. Így történeti kontextusaiban teszi rekonstruálhatóvá a „vers”-et: változó jelentéseit, illetve a poézisre vonatkozó kifejezések változásait – a latin „versus”-tól (mint zoltáridézetektől, gondolatrímusos verspárok mondategységeitől) az „énök”-ig (1530) s a „hívságos”, „fertelmes szerelemre indító” versekig (1636, 1621), „nótás versek”-ig (1643), „ritmusok”-ig (1705, 1708). S hasonló tapasztalatot nyújt a „költő” fogalom- és kifejezésváltozatok esetében is, a „szövegező mesterség”, „költői ügyeskedés” (ab artificio) művelőjétől a ma már rég kiveszett szóval jelölt „törlejtő/törlítő”-ig, ritmizálóig (modulor), versszerzőig, verskoholóig, -faragóig, poétaig. A források többszörös, tüzetes tanulmányozásának, rendszerezésének mintegy melléktermékeként Kecskés András több, alapvető ponton új, felfedezéseket tesz, alaposan alátámasztott feltevéseket kockáztat meg. Például úgy véli, hogy a „költő” szónak a köztudat szerint legrégebbi előfordulását – Comenius, 1673 – megelőzi két másik, jóval korábbi: Sztárai Mihály (1546) és Szkhárosi Horvát András (1550) műveiben.

A szerző az eddigi említett fogalom- és hagyománytörténeten belül külön fi-

gyelmet szentel a verstudat jelenségeinek, első csíráinak. Szenci Molnár Albert nyelvtanírásának eredeti magyar szempontjaira éppúgy felfigyel, mint a metrikai tudatosság felbukkanására Molnár Gergely, Károlyi Péter XVI–XVII. századi tankönyveiben; avagy a protestáns éneklés verstudatára.

Az első nagy fejezet a XVIII. század végéig kíséri el a történeti folyamatot, addig, amíg a *vers* fogalma „egységesül”; a költészetet, annak súlyát mérlegelő köztudat „szellemi érték-hordozóként” fogadja el és kezeli a poézist – s ezzel a verselmélet krónikása is áttérhet a tudománytörténeti tárgyalásmódra. A kijelölt korszakhatártól, 1760-tól kezdődően olyan verstörténeti és verselmélet-történeti események következnek, amelyeknek művei, szerzői, vitái az előbbieknél jóval ismertebbek, az antik versformák meghonosításában jeleskedő „klasszikus triász”-tól a nemzeti verselés eszményeit képviselő Erdélyi Jánosig, Arany Jánosig, Négyesy Lászlóig. Kecskés András a maga szerkesztésében tekinti át és elemzi a költői gyakorlat átváltozásaival párhuzamos verselméleti fázisokat. Az egyes különvélemények méltánylásával s a belső vitákkal, ellentmondásokkal együtt méri fel a versről kialakított hazai nézeteket. Az eltérő felfogások s a sokszor egymást homályossá tevő, egymást megkérdőjelező alapfogalmak világában úgy tesz rendet, hogy a különböző időszakokat, áramlatokat, teóriákat, szerzőket, terminusokat illetően utal jövőbeli folytatásaikra, illetve múltbeli előzményeikre. Azaz a történeti, nyelvi, elnevezésbeli stb. eltérések mögött felmutatja a lényegi összefüggéseket.

Így, az előzmények ismeretében, ezek megvilágításával érthető, értékelhető valójában az, hogy Arany János a nemzeti versidom felfedezésével (1856)

milyen jelentékeny lépést tett meg – felhasználva Fogarasi János, Erdélyi, Greguss kutatásait, „zenemértékkel” közelített népdalmértékeit. Ekként lesz igazi súlya annak is, hogy az „*idom*” szó nem formát jelent, hanem *ritmust*. S hasonlóan kiviláglik annak korszakos jelentősége is, hogy Arany „zseniális ráérzéssel” elsőként ismeri fel, hogy minden *ütem* „egy hangsúlyos szótag által emeltetik ki”. Ezzel a magyar verselés nyelvi alapjára mutat rá, arra a szabályszerűsége, amelyet ma *szólánnyomatéknak* nevezünk (221). Viszont – mivel Arany fogalmilag nem tisztázza felfogását – fejtegetései során az „*ütem*” és „*sormetszet*” kifejezéseket nem alkalmazza következetesen. Másfelől 1861-es tanulmányában kulcsszóvá válik ez a kettő, s Négyesy László „*rend*”, „*ütem-pár*” terminusainak (1886), illetve Horváth János „négyes alap”, „ötös alap” megkülönböztetései (1948) lesz elődje.

Fogalmak és kifejezések útjainak szétválására jó példa az a mozzanat, amikor Arany saját „*versidom*” szava helyett hajlandó átvenni Erdélyi János „*mozam*” kifejezését a *ritmus* jelölésére (1861). A kronológia szerint másik oldalról indulva, Kecskés András felhívja a figyelmet hexameterek hibátlan ütemhangsúlyos tizenkettesekben való fordítására (illetve másolására) az 1531-es *Thewrewk-kódex*ben; észrevételezi az ösztönösen szólánnyomatékos kísérleteket (Apáti Ferenc *Cantilenája* 1520 körül); másutt a horatiusi sor felező tizenkettesünkkel való összefonódását, avagy az alkaioszi versszak 11 + 11 + 9 + 10 ütemezésű átalakítását (1628). Mindezek így a „kettős ritmus” korai példáiként észlelhetők, a *Keveháza*-vita idején (1856) oly élénk vitát kiváltó jelenség őseiként. Egyben a mai nevén „*szimultán vers*” (Szuromi Lajos) korunkbeli eszmecseréihez, megállapítá-

saihoz is átvetett (Horváth János, 1941; Vas István, 1966–1978; Nemes Nagy ágnes, 1981–1982; Szilágyi Péter, 1981 stb.). Hasonló nagy ívet foghatunk át a verselmélet-történetben akkor, amikor a mondatsoros zsoldárvers példáival találkozva Kecskés András a „magyar szabadvers történetileg és szerkezetileg is összefüggő formakészletéhez” tartozására figyelmeztet bennünket, azaz tulajdonképpen a rejtve előbukkanó ősköltészeti hagyományok folytonosságára, összekapcsolódására a modern költészet bizonyos típusaival.

Természetesen mindez néhány, önkényesen kiemelt összefüggés csupán. Kecskés András könyve jóval több gazdag példatárnál, jól áttekinthető körképnél. Mindemellett kitűnően használható e fenti igények kielégítésére is. Tekinthető kézikönyvnek: adatok, terminusok, verstörténeti, teóriátörténeti események, művek visszakeresésére, pontos felidézésére alkalmas eszköznek. E tekintetben nagy segítséget nyújt a kötet gondos könyvészeti, bibliográfiai apparátusa. Pontos időrendben találjuk meg a források felsorakoztatását, külön a hazait és a külföldit, kiemelten a gyűjteményeket. A tekintélyes adatanyag jól kezelhetőségét névmutató és tárgymutató biztosítja.

De mindezeknél lényegesebb az, amit ez a kötet szintézis-jellegével, szemléletével ad, amiért inspirációk tárháza is lehet. Legközvetlenebbül az tűnhet fel: hiányok pótlására ösztönöz (mint például Csokonai *Magyar poétika*-töredéke megoldatlan filológiai kérdéseinek tisztázására) s általában is a verstani, verselméleti kutatások folytatására sarkallhat, újraélesztve a napjainkban hamvadni látszó érdeklődést e stúdiumok iránt – azzal, hogy felidézi, visszavezeti az alapkérdéseket eredetükhöz.

Miközben joggal gondolhatjuk (s a könyv szerény külseje és még szerényebb terjesztése ezt fokozottan sugallja), hogy csak a szak kutatók, vers-tannal, verselmélettel foglalkozók szűk körét érdekelheti közelebbről ez a munka, megismerésekor kiderül, hogy nem kevésbé fontos, hasznos, termékeny, összefüggéseket elmélyítő stúdium, segédkönyv az irodalomtörténészek, nyelvészek, néprajzosok, művelődés-, zene-, tudománytörténészek számára is. A *magyar verselméleti gondolkodás története* képes megőrizni, illetve kialakítani saját érdekességét, olvasmányosságát, sőt személyességét. Az anyag alapos, mély ismeretéből, szeretetéből

fakad a gondolatmenetek invenciozitása, helyenként heurisztikus varázsa.

Mi a vers? Kecskés András könyve több, bizonyos időszakokhoz kötött, jól körülhatárolt definíciót ad. A vers „énekelt (vagy énekelhető) mondatsor”, hangzik például válasza a 15–16. századi példák alapján. Alapvető fontosságúak e pontos meghatározások, de még alapvetőbb a felrajzolt folyamat, versek és vers-fogalmak próteuszi átalakulásai, az egymástól elválaszthatatlan költői gyakorlat és verstudat változásai – s annak ismerete, miként ágyazódik be mindkettő szorosan a mindenkori kultúrtörténetbe.

Széles Klára

BALÁZS MIHÁLY: AZ ERDÉLYI ANTITRINITARIZMUS AZ 1560-AS ÉVEK VÉGÉN

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. (Humanizmus és Reformáció 14.)

Balázs Mihály könyve előszavában felvázolja azt a nemzetközi szakirodalomban kimutatható két fő irányzatot, amelyek meghatározzák a XVI. századi erdélyi antitrinitarizmusról alkotott képet. Az egyik szerint az erdélyi folyamatok az *anabaptisztikus antitrinitarizmus* áramlatába illeszkednek, míg a másik szerint inkább a *dogmatikai radikalizmus* felé mutatnak. A szerző arra vállalkozik, hogy munkájával *árnyaltabb eszmetörténeti értékeléshez* teremtsen alapot. Az 1567-től 1571-ig – János Zsigmond haláláig – terjedő időszakot vizsgálja a gyulafehérvári udvar mellett működő antitrinitárius központ néhány kiemelkedő művének elemzésével. A *krisztológia* („Az erdélyi antitrinitáriusok krisztológiája a 60-as évek végén”) a *kereszttség*tan („A keresztiségtan viták a 60-as évek második felében”), a *szociáletikai nézetek* („Az antitrinitáriusok szociáletikai nézetei”) és a *vallási tolerancia* („A vallási tolerancia és az an-

titrinitáriusok”) témakörében vizsgálja a kiválasztott műveket. Ezekhez csatolozik két külön fejezet, amelyekben az erdélyiek *chiliasmusáról* („Megjegyzések a »Rövid magyarázat« chiliasmusáról”) és a *megigazulás* tanáról („Szempontok a »De Regno Christi« értelmezéséhez”) vallott nézeteit tárgyalja. Keresi és többnyire meg is találja az Erdélyben kiadott művek forrásait, majd összevetve azokkal kimutatja a doktrinális és instrumentális azonosságokat, hasonlóságokat és különbségeket. Az aprólékos elemzésekből azonban kibontakozik az a sajátos taktika, amellyel Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata a XVI. századi európai antitrinitarizmus fő műveit az erdélyi politikai és vallási viszonyokhoz alakítja. S érzékelhetővé válik az erdélyi antitrinitáriusok doktrínájának önálló volta. Természetesen a szerző tudatában van, hogy a mikrofilológiai vizsgálatokból levonható következtetésekben rendkívül nagy a *tűlín-*

terpretálás veszélye (132.). Ezért igen fe-
gyelmezetten, folyamatos önreflexió-
val, a kontextus állandó figyelembevé-
telével értelmezi a szövegeket.

Az erdélyi antitrinitarizmus forrásai
a nyugat-európai antitrinitárius gon-
dolkodók (Servet, Aconcio, Occhino,
Lelio és Fausto Sozzino, Gentile, Castel-
lio stb.) jelentős művei közül kerültek
ki. Ezt a triviális állítást azonban Balázs
jól megalapozott filológia érvekkel és
találó szövegösszevetésekkel bizo-
nyítja. Anélkül, hogy az összes fölfede-
zett és értelmezett forrást felsorolnám,
csak a legjelentősebbeket említem.
A szakirodalom számára eddig is nyil-
vánvaló volt, hogy Servet fő művét, a
*Christianismi restitutió*t ismerték és fel-
használták az erdélyiek, de a pontos és
módszeres – ha ebben a vonatkozásban
nem is teljességre törekvő – feltárás hi-
ányzott. Balázs kimutatja, hogy a *De
falsa et vera Unius Dei Patris [...] cogniti-
one* című híres erdélyi kiadvány „De
discrimine legis et evangelii” fejezete
világosan követi Servet művének „De
Legis et Evangelii ac Judaei et Christi-
ani differentiis” fejezetét (42–47.). Bem-
tatja, hogy Dávid Ferenc *Rövid útmuta-
tás* című művében hogyan használja fel
a *Restitutio* különböző gondolatait (53–
60.). A *De Regno Christi*ben kimutatható
Servet művéből származó helyek elem-
zését (108–121., 133–146.) táblázattal is
segíti (216–222.). A Dávid Ferenc által
írt *Rövid magyarázat* forrásai között
szintén szerepel a *Restitutio* (148–152.).
Az erdélyi antitrinitarizmus kezdeti
szakaszában már felismerték a kutatók
a Gribaldi–Gentile-féle tritheizmust és
Servet hatását. Balázs azonban bizo-
nyítja, hogy ezek mellett már majdnem
a kezdeteknél megfigyelhető Lelio Soz-
zini *Brevis explicatio in primum Iohannis
caput* című művének és krisztológiájá-
nak hatása. Bizonyítja, hogy Jézus pre-
egzisztenciájának problematikus volta

kimutatható Giorgio Blandrata Grze-
gorz Pawelhez 1565. szeptember 21-én
írt levelében (13–16.). Lelio Sozzini mű-
vének szövegszerű hatását pedig iga-
zolja a *Refutatio scripti Melii Petri...*-ben
(21.) és Dávid Ferenc *Rövid útmutatásá-
nak* első részében, amely a híres expli-
catio magyarításának tekinthető (38.).
Tehát az új krisztológia elemei már két
évvel Lelio Sozzini művének a *De falsa
et vera...*-ban való megjelenése előtt ki-
mutathatók. Sebastian Castellio gondo-
latai és művei is ismertek voltak az er-
délyi antitrinitáriusok előtt. A *De Regno
Christi* János Zsigmondhoz szóló aján-
lásában saját nézeteikkel azonosnak
tartják Castellio nézeteit, és közlik a bá-
zeli professzor 1551-es Biblia-kiadásá-
nak VI. Edward angol királyhoz cím-
zett ajánlását. (Az ajánlás latin szövegét
lásd a 237–240. lapon) A Cellarius
(Borrhaus, Martin) *De operibus Dei* című
művében kifejtett gondolatok megta-
lálhatók a *Rövid magyarázat* chiliaszti-
kus eszméket hirdető részében, és ezzel
bizonyítható, hogy a *De operibus Dei*
egyik fejezetének 1568-as újraközlése
előtt (RMNY 249) már a hívek előtt is
ismertek voltak Cellarius eszméi. A né-
zetek azonossága alapján igazolja,
hogy Erdélyben ismerték és felhasznál-
ták Jacopo Acontio *Satanae stratagemata
libri octo...* című művét, már Johann
Sommer 1570-ben készült átdolgozása
előtt is (198–206.). Kevésbé argumentált
azonban Bernardino Occhino 28. dialó-
gusának hatása, bár nem kérdőjelezhe-
tő meg a gondolati párhuzamosság
(197–198.).

Nem érinti Balázs Mihály – mivel
nem is feladata –, hogy milyen források-
ból jutottak hozzá az erdélyiek az Euró-
pa-szerte üldözött művekhez. A szerző
által felvázolt kép és egy általa is idézett
Blandrata-levél alapján talán feltételez-
hetjük az amúgy is sejthető egyik for-
rást. 1565. szeptember 21-én Blandrata

Grzegorz Pawelhez írt levelében arra utal, hogy az erdélyiek között magánbeszélgetésekben már szóba került ugyan a Szentháromság kritikája, sőt egy tudós pap (?) már könyvet is írt erről. Úgy tetszik azonban, hogy az olasz doktor szerint még felkészületlenek voltak, s ezért nem látta jónak, hogy nyilvánosan is megméressenek. A levél végén említést tesz arról, hogy könyvei – Servet *Restitutiójának* egy példányával együtt – nincsenek nála (13–14.). Viszont 1567-től kezdődően igen jelentős szakirodalmi háttérrel megerősítve lépnek nyíltan színre az erdélyi antitrinitáriusok. Valószínűleg Blandrata könyvtára ekkor tájt érkezett meg Prospero Provana krakkói olasz bankár közvetítésével.

Külön említést érdemel, hogy Balázs alaposan megvizsgálja a lengyel antitrinitáriusok eszméinek, műveinek hatását és kapcsolatát az erdélyiekkel. Megállapítja, hogy Grzegorz Pawel néhány műve kiemelkedő szerepet játszott az erdélyi gondolatrendszerben. A lengyel szerző *Rodział Starego Testamentu od Nowego* című művét Dávid Ferenc „maximálisan hasznosítja” *Az egy ő magától való felséges Istenről...* (RMNY 304) című munkájában. [(175–180.) – Egyezések és eltérések táblázata (229–237.) párhuzamosan közli a lengyel és magyar szöveget. A lengyel szöveg magyar fordítását is közli.] Elemzi a *De falsa et vera...*-ban található fejezetek és az 1567–1568-ban a lengyel testvérek által kiadott művek viszonyát (27–37.).

A szerző számára azonban nem az erdélyiek által ismert források kimutatása és konkordanciája a lényeges – bár már ez is jelentős eredmény lenne –, hanem az a mód, ahogy azokat felhasználták. Arra keres választ, hogy miképpen módosul, hogyan alakul ki ezekből a forrásokból az erdélyi antitrinitáriusok sajátos doktrínája.

Általános tendenciaként a *fokozatos*ság jellemzi az erdélyiek taktikáját: egyrészt a Méliusz Juhász Péter által irányított ortodox szárnytól való elszakadás, másrészt pedig a hívek megnyerésére irányuló szándék. A taktika fontos eleme, hogy Dávid és társai mindig csak egy kérdéskörben lépnek tovább, és abban is óvatosan fejtik ki nézeteiket; előbb beszélgetésekben, szóban, prédikációkban, majd magyar nyelvű népszerűsítő nyomtatványokban és latin nyelvű, tudósabb művekben, míg végül előállnak a nagy összefoglaló művekkel, a *De falsa et vera...* (1568) és a *De regno Christi* (1569) című reprezentatív kiadvánnyal. A háttérből Giorgio Blandrata – *l'uomo politico* (Pirnát Antal szavával) – irányítja az eseményeket. Az ő közvetítésével jutnak hozzá az erdélyiek és a lengyelek Servet művéhez (14.), és ő határozza meg az erdélyi antitrinitáriusok lépéseit, annak a tervnek a jegyében, hogy a lengyel és az erdélyi testvérek nézeteit egyeztesse. Sőt – idézi Balázs Konrad Górski véleményét – Blandrata „valamiféle vallási unió létrehozására törekedett a két ország között, Krisztus megtisztított evangéliuma alapján” (98–99.). Bár Dávid Ferenc áll a vizsgálódás középpontjában, alakja némileg elmosódottan jelenik meg Balázs Mihály könyvében. Mint az *Előszó*ban olvasható, többen figyelmeztették a szerzőt „egy összegző, Dávid Ferenc szellemi arculatát felrajzoló fejezet szükségességére” (8.). Méltányolható azonban Balázs Mihály érvelése, miszerint még nem írható meg egy ilyen fejezet. Éppen az ő vizsgálatai és eredményei bizonyítják, hogy mennyire szükség volna Dávid Ferenc életművének új, alapos vizsgálatára.

Az antitrinitárius mozgalom ideológiájának egyik fő kérdése, hogy mikor és hogyan alakult ki a Szentháromság tana. A *Rövid magyarázat* és a *De falsa et*

vera... „De origine et progressu Triadis...” fejezete úgy válaszol erre a kérdésre, hogy a Szentírás helytelen értelmezése János evangélista idején kezdődött, majd a görög filozófia hatására kialakult Krisztus örök Istenségének és a trinitásnak hamis tana. Ezzel a felismeréssel magyarázható az antitrinitáriusok erős filozófiaellenessége. Először csak a filozófiai terminusok használatát kerülik – mivel ezek nem találhatóak meg a Szentírásban, majd később eljutnak az általánosabb filozófiaellenességhez (83., 133.). Különösen élesen ítélik el a platonikus filozófiát. Természetesen nem kis problémát okoz számukra a *Restitutio*ban fellelhető neoplatonikus filozófiai háttér. Balázs Mihály igazolja, hogy a Servet-től átvett nézetek módosítása részben éppen ennek elkerülésére irányul (44., 69., 133–134.). Ez a törekvés magyarázza, hogy a következő generáció – az 1570–1590-es évek között – inkább az arisztotelianus filozófia felé fordul.

Az anabaptista hagyomány az erdélyi antitrinitáriusok eszmerendszerében elveszítette társadalomátalakító hevületét, és „simulékony ideológiává vált” (186.). Még az anabaptista eszméket legjobban őrző műveket is úgy jelentetik meg, hogy azok megmaradjanak az elmélet szintjén, és társadalmi hatásuk a legkisebb legyen. Persze itt is megfigyelhető az az egyházpolitikai törekvés, amely igyekszik úgy megfogalmazni ezeket a nézeteket, hogy ne jelentsenek szakítást az e téren radikálisabb nézeteket valló lengyel testvérekkel (174.).

A továbbiakban témakörönként – de semmiképpen sem teljességre törekedve – ismertetem azokat az eredményeket, amelyeket Balázs Mihály könyve felmutat.

Az erdélyi antitrinitarizmus krisztológiájában 1565-től új elemként jelenik meg

Jézus preegzisztenciájának és az *incarnation*nak tagadása. Balázs meggyőzően bizonyítja, hogy az új krisztológia forrása Lelio Sozzini *Brevis explicatio in primum Iohannis caput* című műve. A krisztológiai kérdések szempontjából semmi újat nem hozó „második explicatio” (81.), az *Explicatio primi capituli Iohannis* hatása majd csak 1568-tól mutatható ki (80.). Balázs Mihály hosszabban ismerteti, hogy a nemzetközi szakirodalomban milyen nézetek láttak napvilágot ez utóbbi titokzatos művel kapcsolatban. A szerződés kérdésében egyetért a szakirodalomban uralkodó nézettel, hogy a művet Fausto Sozzini írta 1562–1563-ban Zürichben vagy Bázelen, és elképzelhetetlennek tartja, hogy a mű 1568-ban, a gyulafehérvári hitvita után Erdélyben keletkezett volna (77.).

Balázs a 21. oldalon idézi Lelio Sozzini *Brevis explicatióját*, azt bizonyítandó, hogy Dávidék a *Refutatio scripti Petri Melii* című kiadványban átvesszik az olasz eretnek művét. A párhuzamosan közölt szövegek tartalmi egyezése meggyőző, de két jelentős eltérés is megfigyelhető. Egyrészt mások az állítások igazolására felvonultatott bibliai helyek, másrészt pedig Dávid Ferenc a héber nyelvre *hivatkozik*, s ez nem szerepel Lelio Sozzini írásában. Szerepel ellenben a Fausto Sozzini névéhez fűződő *Explicatióban*.

Et quid carnis nomine lingua
Hebraea notet manifestum est
ex Psal. 87. Esa. 40. Jere.
16. *Refutatio scripti Petri
Melii* B3r.

Carnis enim nomine in sacris
litteris hominis imbecillita-
tem, atque humilitate signi-
ficari apertissime constat.
Hinc illa Hymnographi verba,
Et recordatus est, quia caro
sunt [Psal. 78/77: 39]. Hinc

illa Esaiiae, Omnis caro foenum, et omnis gloria eius, quasi flos agri [Esa. 40: 6].
 Hinc illa Ieremiae, Maledictus homo, qui confidit in homine, & ponit carnem brachium suum [Jer. 17: 5]
 Liber Secundus. *Explicatio primi capituli Ioannis*. Nijr.

A textusok számozása nem egyezik pontosan, de nyilvánvaló, hogy a hivatkozott szövegek Dávid Ferenc műveiben is ezek. Viszont az *Explicatio...* nem utal a héber nyelvre. Dávid azonban az idézett helyek alapján nyugodtan helyettesíthette az *in Sacris Literis lingua Hebraea*-ra, hiszen erre utal a másik szöveg. További érvként pedig megemlíthető, hogy míg Lelio Sozzini műve egyáltalán nem hivatkozik a héber nyelvre, addig a másik *Explicatio* szerzője többször is (Miiij_{r-v}, Pij_r, Oij_v). Ezek alapján úgy vélem, hogy az erdélyi antitrinitáriusok krisztológiájának forrásai között már 1567-től számolnunk kell Fausto Sozzini *Explicatio*-jának ismeretével.

A krisztológia kérdéskörével foglalkozó fejezetben Balázs megvizsgálja a *De falsa et vera...* kiadásának körülményeit, s összeveti annak szövegeit az 1567–1568-as erdélyi és lengyel kiadványokkal. Vizsgálatainak eredményét összefoglalja az I. függelékben (215.). A *De falsa et vera...* szerinte is 1568 augusztusában jelent meg. A mű ajánlásának végén lévő 1567-es évszám szerinte „minden valószínűség szerint sajtóhiba és nem szándékos visszadatálás eredménye” (37.). Természetesen ezekben a vizsgálódásokban háttérbe szorulnak a krisztológiai kérdések. Viszont rendkívül fontos filológiai észrevételek kárpótolják az olvasót. Elfogadhatóan bizonyítja, hogy a „Quo pacto Antichristus ecclesiam Dei, et verbi Divini simplici-

tatem sensim corruperit” és a „De origine et progressu Triadis...” című fejezetek szerzője nem Dávid Ferenc volt (31.), míg a „Quomodo Christus suam instauret Ecclesiam” fejezet szerzőjének Dávid Ferencet vagy Grzegorz Pawel tartja, szemben az egyháztörténeti hagyománnyal, amely ezt Blandratának tulajdonította (31–37.). Dávid Ferenc és Grzegorz Pawel műveinek és a *De falsa et vera...* című kiadványnak a vizsgálata arra a következtetésre készít Balázs Mihályt, hogy 1567–1568-ban az erdélyiek krisztológiai nézetei még nem tisztultak le, s kísérletet tesznek a serveti tanok és Lelio Sozzini nézeteinek összeegyeztetésére (70–71.). A két krisztológia összeegyeztetése mögött az az állandó törekvés figyelhető meg, hogy az antitrinitárius konszenzust megteremtsék, mégpedig „a szentháromságtant elvető és Krisztus preegzisztenciáját tagadó minimum alapján” (85.). Ezzel pedig módosul a szakirodalomban eddig elfogadott kép, mely szerint Lelio Sozzini krisztológiájával az antitrinitárius mozgalom a neoplatonizmus által áthatott serveti krisztológiától elhatárolódó új korszakba lépett (69.).

Az erdélyi antitrinitáriusok keresztégtani nézeteit kezdetben kettősség jellemzi. Egyrészt kimutatható, hogy tanait „a felszínre törés első időszakában már mélyen átjárták a keresztiséget leértékelő, az üdvözülés szempontjából közömbösnek nyilvánító tendenciák”, másrészt pedig Blandrata felfogása, aki rendkívüli óvatossággal kezeli ezt a kérdéskört, és alárendeli a krisztológiának (95.). Dávid Ferenc a *Rövid magyarázatban* burkoltan már az antipaedobaptizmus tanának nyílt hirdetését készíti elő (105.). A gyermekkeresztelés nyílt elvetése 1568-ban történik meg az *Argumenta quibus paedobaptismus impetitur* című programirattal és a *De regno Christi*-ben található „Tractatus de pae-

dobaptismo et circumcissione” című fejezettel. Ezeknek forrása Servet műve, de annak pozitív keresztségtana helyett csak az elméleti antipaedobaptizmust helyezik előtérbe, és továbbra is megfigyelhető a kiélezett keresztségtani vitákat elkerülő tendencia (113.). Nem foglalnak állást az erdélyiek sem a keresztség módját, sem idejét illetően (119.). Ebben a tekintetben igen nagy a különbség a lengyel testvérek harcos – némi képviselőjük fanatikus – anabaptizmusa és az erdélyiek álláspontja között. S bár 1570-ben megjelenik az anabaptista tanításokat nyíltan valló Dávid Ferenc által magyarra fordított *Könyvetske az igaz keresztényi keresztségről...*, ezeknek az eszméknek gyakorlati alkalmazásáról nincsenek adatok. A lengyel és a magyar álláspont közös vonása az antipaedobaptizmus volt (131.).

A „Szempontok a »De regno Christi« értelmezéséhez” című fejezet a szoteriológia és a kegyelemtan kérdéskörében ismerteti az erdélyiek álláspontját. Ezekben a témakörökben is főképp Servet Restitutiójából merítenek. Forrásokhoz hasonlóan Dávidék nézeteiben is „felfedhetők egy optimista antropológia elemei” (135.). Igyekeznek azonban ezekben a kérdésekben is tompítani a spanyol eretnek polemikus kijelentéseit. Érdekes módon viszonyulnak a Servet által védelmezett és hangsúlyozott liberum arbitrium problematikájához. Átkerül kiadványukba egy a *servum arbitriumot* támadó hely a spanyol eretnek munkájából, Ellenben a mű végén található *Geneologia Antichristi...* című ironikus iratban – melyben bemutatják az igazság elhomályosításának ördögi művét – az ördög szándékából következőnek tartják a *szabad akaratot*. Balázs idéz egy másik nyilatkozatot is Dávid Ferencről, melyben hasonlóképp elítélően nyilatkozik erről. Az ellentmondás nyilvánvaló. „Világos, hogy

felfogásuk akkor lenne következetes, ha e tekintetben is követnék mintájukat...” (139.). Azt hiszem, hogy azok a megoldások, amelyeket Balázs javasol, őt sem nyugtatják meg, és nem oldják fel az ellentmondást. Három javaslata a következő: tekintsük „következetlenségnek vagy a szerkesztői figyelem kihagyásának” vagy pedig egy nagyon is végiggondolt magatartás vállalásának, amely szerint a *servum* vagy liberum arbitrium nem feltétlenül szükséges az üdvözüléshez (139.). Mivel alapvető kérdésről van szó, tovább kell faggatni a forrásokat.

Balázs Mihály részletesen bemutatja a *Rövid magyarázat* chiliasztikus vonásait (147–148.). Forrásai között főként Servet műve, Cellariustól a *De operibus Dei*, Castellio művei és Celio Secundo Curione *De amplitudine regni Dei* című munkája említhető. Úgy tetszik azonban, hogy Dávid egyik chiliasztikus elképzelést sem tette maradéktalanul magáévá, s inkább csak negatív kijelentésekkel lehet leírni álláspontját. Nem tartalmaz „utópikus kommunisztikus gondolatokat” (158.), és nem volt alkalmas „szociális indulatok megfogalmazására” (159.), s a rakowi kivonulási kísérlettel sem lehet kapcsolatba hozni (161.). Ezekkel szemben nagyon meggyőzően mutatja ki a szerző, hogy a műben *Krisztus második eljövételét* spirituálisan értelmezi Dávid Ferenc (158.), s annak ellenére, hogy az eljövendő birodalom konkrét időpontját is megjósolja, nem beszélhetünk társadalmi radikalizmusról. Sőt ebben a tekintetben eltávolodik a magyar reformáció korábbi nemzedékétől is (159.).

Az előző gondolatokhoz szorosan kapcsolódik „Az antitrinitáriusok szociáletikai nézetei” című fejezet. Balázs előbb átfogó tudománytörténeti képet rajzol arról, hogy mikor milyen társa-

dalmi szerepet tulajdonítottak az erdélyi antitrinitárius mozgalomnak. Az unitárius egyháztörténeti irodalom „a felvilágosult elmét ünnepelte” Dávid Ferencben, „akitől semmi sem idegebb, mint a pillanatnak szóló társadalmi követelések megfogalmazása”. Az 1950-es években az antitrinitáriusok a „társadalmi haladás élcsapatává” váltak, később „közvetlen szociális programot nélkülöző, tipikus humanista vallásosság”-ként értelmezték nézeteiket. A nemzetközi szakirodalom két irányzatát pedig a recenzió elején ismertetett módon vázolja. A nagyon is eltérő vélemények között nem próbál igazságot tenni, hanem az ebből a szempontból értékelhető szövegek vizsgálatából alakítja ki saját elképzelését. Három szövegre hívja föl a figyelmet. Az *Antithesis pseudo Christi cum vero illo ex Maria nato* című kiadványt, a *De regno Christi* első könyvének végén található tételsort (*Notae membrorum regni Christi*) és Dávid Ferenc prédikációinak ide tartozó megjegyzéseit vizsgálja. Egyértelműen kimutatja, hogy a *Notae membrorum...* a „szektás anabaptista eszmerendszert idézi” (165.), sőt összefoglalóan így jellemzi a művet: „...a gyermekkereszttség elleni kritikát, az anabaptisztikus szociális és morális tanokat, valamint Lelio Sozzini krisztológiáját páratlan szuggesztivitással szintetizáló művel van dolgunk” (166.). A következő oldalakon viszont bravúros filológiai elemzéssel mutatja be azokat a körülményeket, amelyek korlátozták a tételsor társadalmi hatását, és igazolja, hogy ezek a nézetek nem az erdélyi antitrinitárius vezérkar gondolatait közvetítik. Talán az olasz „religiosis causa” emigráció számára készült kiadványról van szó, amely „szándékosan játszik rá a pluralista értelmezés lehetőségére” (171.), s célja az ebből a szempontból sokkal radikálisabb len-

gyekkel való „közös nyelv” fönntartása volt. A szerzőség kérdésében egyetért Pimát Antal véleményével, hogy semmiképpen sem lehetett Blandrata a szerző, de pozitív javaslatot nem tesz, pedig az olasz emigrációra való hivatkozás sejtet egy lehetséges irányt. Hasonló eredményre jut Balázs Mihály Dávid *Az egy ő magától való felséges Istenről* című kiadványának vizsgálatával is. Dávid ebben a művében felhasználta a lengyelek szektás nézeteit összefoglaló, Grzegorz Pawel által írt *Rodzial Starego Testamentu od Nowego* című munkát, de miközben szinte fordítja a szöveget, kihagyja vagy átértelmezi forrásának radikális anabaptista nézeteit, lényegesen tompítva annak szociális élet.

A vallási tolerancia kérdése kulcsfontosságú az erdélyi unitárius egyház történetével foglalkozó kutatók számára. Szerzőnk rögzíti saját szóhasználatát. „Vallási türelmet jelent már annak az alapelvnek az elfogadása is, hogy a vallási vitákban nem szabad erőszakot alkalmazni” (190.), függetlenül attól, hogy milyen szándék miatt fogalmazták meg az elvet. Az erdélyiek forrásai között elsősorban Castellio műveinek hatása mutatható ki. A *De regno Christi* bevezetése szó szerint közli Castellio Bibliájának VI. Edward angol királyhoz szóló ajánlását. De azt is bizonyítja Balázs Mihály, hogy nézeteik nem teljesen azonosak a Castellio által fennköltén hirdetett elvekkel; az erdélyiek által írt bevezető szavak más értelmet adnak az ajánlásnak. Blandrata, Dávid és hívei igazságuk teljes tudatában hirdetik, hogy a világban uralkodó *ignorantia* oka a helytelen ismeret, megszüntetése pedig éppen az általuk hirdetett eszmerendszer elterjedésével és elfogadásával lehetséges (196–197.). Egy másik olasz menekült műve talán még közelebb áll az erdélyiek gondolatvilágához. *Acontio Satanae stratagemata* című

művének hatása világosan kimutatható. Sommer 1570-ben elkészült átdolgozásának előszavában utalt is arra, hogy Erdélyben olvasták. Annak ellenére, hogy Acontio elutasítja az antitrinitarizmust, könnyen megtalálták művében azokat a gondolatokat, amelyek alkalmazhatók voltak Erdélyben.

A tolerancia hirdetése nagyon is gyakorlati okokra vezethető vissza. Egyrészt arra a meggyőződésre, hogy a nyílt és szabad hitvitákon megvitatott tanok eléri hatásukat és az igazság felé vezetnek. Másrészt viszont állandóan munkált bennük a fenyegetettség érzése is. Az európai és erdélyi politikai helyzet ingatagsága, az ellenséges környezet s a többi protestáns egyház magatartása, az állandó kisebbség tudat kialakította azt a nagyon következetes toleranciaigényt, amely évszázadokon keresztül az unitárius egyház alapvető tanítása maradt.

NÉMETH LÁSZLÓ. BIBLIOGRÁFIA

Összeáll. Hartyányi István és Kovács Zoltán. Budapest, 1992. 530 l.
(A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. XX. századi magyar írók bibliográfiái)

Mikor e sorozat első kötetéről, Radnóti Miklós bibliográfiájáról bírálatom e folyóirat lapjain megjelent (1991. 226–233.), e most ismertetendő második kötet nyilván már készen volt. Mégis, anélkül hogy részletesen megismételném ott és korábban többször kifejtett elvi és módszertani nézeteimet, alapjában azonos szempontok szerint kell ezt is megítélnem.

A szerkezet mesterséges bonyolítása

Mindenekelőtt nem tudok belenyugodni az életmű (a primer bibliográfia) és a szakirodalom (a szekunder bibliográfia) erőltetett szétválasztásába. Így szakadnak pl. kétfelé, egymástól két-

Ha összegezni akarjuk azt a képet, amely Balázs Mihály könyve alapján rajzolódik ki, azt mondhatjuk, hogy az 1567-től 1571-ig terjedő korszak az erdélyi antitrinitarizmus szempontjából az eszmei tisztázódás korszaka. Megismerik az európai mozgalom jelentős gondolkodóinak műveit. Kísérletet tesznek az ezekből merített gondolatok szintézisére és a gyakorlatban való alkalmazására. Ugyanakkor azonban sok ellentmondás is feszíti a kialakuló új tanítást és egyházat. Kétségtelen, hogy Balázs könyve azokat az elképzeléseket támasztja alá, amelyek szerint az erdélyi antitrinitarizmusnak ez a korszaka a *dogmatikai radikalizmus* felé mutat, s világosan elkülönül az *anabaptisztikus antitrinitarizmustól*.

A kötetet rendkívül gazdag bibliográfiai és német összefoglalás egészíti ki.

Káldos János

száz lap távolságra az író levelei lányához (127. tétel) és Magda válaszlai (1422). Németh László műveit az összeállítók tehát elvben külön időrendben közlik a róla szóló írásoktól. Azt azonban ők is természetesnek tartják, hogy megszegik e merev szétválasztást, amikor az önálló mű friss bírálatait (szekunder irodalmat) az író műveit közlő (primer) részben és a könyvvel azonos tételszám alatt adják. Tehát voltaképpen következtetlenség. Ám de ezt az elvet sem érvényesítik következtetesen, hanem megint megszegik azzal, hogy ha ugyanarról a műről évekkel később jelent meg elemzés, ezt már nem a műhöz kapcsolják, hanem a sze-

kunder irodalom megfelelő időrendi helyén önálló tételként tüntetik föl. A 14. t. a *Szerdai fogadónap* adatait közli. Utána *Ismertetés 1940.* alcímmel felsorol 16 helyet, majd *Ismertetés 1942.* alcímmel egyet, *Kerékgyártó Elemérét Németh László „pedagógiai regényciklusa”* címmel (Magyar Középfiskola, okt.).

Igen ám, de Sötér Istvánnak csaknem azonos című bírálata (*Az utolsó kísérlet. Németh László regényciklusa*, Magyar Csillag, 1942. márc. 1.) nem itt található, hanem a bibliográfia másik részében (1685. t.). Mi a különbség közöttük? Semmi. A logikus az lett volna, ha mind a két ismertetés a 14. tételben szerepel. Cs. Varga István 1981-ben tanulmányt írt a *Bűnről*; ez nem szerepel sem az 5., sem a 6., sem a 24., sem a 42., sem az 54., sem a 70., sem a 84., sem a 108., sem a 113., sem a 116. tételben, holott ezek mind a *Bűn* kiadásai (a 108. tételbeli éppenséggel 1980-ban jelent meg), hanem lebegve, mint Mohamed koporsója, önállóan ez a 2809. tétel.

Körössényi János erőszakos interjúja az író művei közé került (1119); Kósa Gábornak Körössényi eljárásán joggal fölháborodó tiltakozása (1951) a róla szóló irodalomba.

Képtelen vagyok megérteni, miért kell megkülönböztetni a Németh Lászlóról szóló szakirodalom önálló kötetait az időszaki kiadványokban és gyűjteményes kötetekben megjelent írásoktól. Szétválasztásuk éppoly önkényes, mint e két utóbbi fajtának összemosása, hiszen a gyűjtemény önálló kötet, tehát közelebb áll a könyvekhez, mint a folyóiratok, lapok cikkeihez, tehát inkább amoda való. Így Cs. Varga Istvánnak nemcsak *Tanújelek* (1987) című tanulmánygyűjteményét venném föl az önálló művek közé, hanem az *Utak és távlatok* (Miskolc, 1987) címűt is, Lackó Miklós *Szerep és mű* (1981), Zimonyi Zoltán *Öt közelkép* (Miskolc, 1989), Füzi

László *Szerepek és lehetőségek* (1990) című gyűjteményes kötetait is, még ha ezek a Németh László-tanulmányokon kívül más tárgyú írásokat is tartalmaznak.

S mi az, hogy „*Utóélet*”? Azt gondolnánk, hogy ide az író halála után róla megjelent írások tartoznak. Megkülönböztetésük persze így is értelmetlen, hiszen semmi különbség sincs az 1975 előtt és 1975 után írott könyvek, tanulmányok között. Ráadásul meglepve látjuk, hogy *utóélet* címén az első tétel Gulyás Pál 1938-ban született verse Németh Lászlóhoz. Tehát nem *utóélet*, hanem *kultusz*! Igen ám, de a „*Kultusz*” fejezet ez után pár lappal következik, és valóban az író halála után egy évvel, 1976. április 18-ával kezdődik, *Emlékezés Németh Lászlóra* címmel. S utána is ilyenfajta írások sorakoznak: kiállításokról, emléktábla-, emlékház-, szoboravatásokról, előadásokról. Ezek mind-mind – az íróhoz, íróról életében, halálában szóló versek és a halála utáni megemlékezések – szépen belefértek volna a róla szóló irodalom természetes időrendjébe.

Az időrend összekuszálása

A legbosszantóbb most is az élet természetes rendjének, az időrendnek mesterséges összezavarása: az évenkénti szakirodalomnak értelmetlen betűrendi közlése. Már az is fölösleges és zavaró, ha a szerzős cikkeket a szerzők ábécéje szerint közlik, hiszen erre a kötet végén a névmutató való. De még értelmetlenebb, ha a szerzőtlen cikkek címének a kezdőbetűje dönti el a sorrendet!

Meggyőzőbb lesz érvelésem, ha néhány példán mutatom be a betűrendi közlés célszerűtlenségét. 1946-ban a baloldal bizonyos körei nekitámadtak Németh Lászlónak, s nemcsak az irodalomból akarták kitudni, de vásárhelyi

tanárságát is szerették volna meghíúsítani. Bóka László, Faragó László, Gogolak Lajos (Argus, a bibliográfiában Argus), Horváth Zoltán, Rónai Mihály András, Zsolt Béla indított összehangolt támadást az antiszemitanak bélyegzett író ellen. E bibliográfiában Rónai Mihály András három cikke rák módjára következik egymás után (1800, 1799, 1798), s a vele vitába szálló Zelk Zoltáné csak jóval később (1802). Viszszaidézhetetlen így a vita!

Sajátos, hogy míg a fővárosi szociáldemokraták támadták Németh Lászlót, a vásárhelyiek védték. Lapjuk, az Alföldi Újság szembeszállt velük. Bóka Lászlónak *Lassabban a rehabilitációval!* című cikkével szemben a 19-es kommunista tanító, Szalay János *Gyorsabban a rehabilitációval!* címmel válaszolt (1801). Rejtély, hogy Bóka e cikkének adatait senki sem közli; ez a bibliográfia sem, de nincsenek benne Kozocsa évi bibliográfiájában (1950), *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 7.* kötetének Németh László-fejezetében sem. Sőt Grezsa Ferenc is csak annyit tud róla: „Bóka cikke a Haladásban” (*Németh László vásárhelyi korszaka*, 1979, 349.).

A Tiszatáj 1963. júliusi számában Szabó Ferenc *Séta a szociográfia körül* címmel Gondos Ernő *A valóság vonzásában* című könyve kapcsán Németh László társadalomrajzi művéről, *A Medve utcai polgáriról* is írt. A szeptemberi számban Kiss Ferenc is elmondta ugyanerről a véleményét. Novemberben Gondos Ernő *Újabb séta a szociográfia körül* címmel válaszolt. A decemberi számban Kiss Ferenc *Még egy séta a szociográfia körül* címmel közölte viszontválaszát. Mindez e bibliográfiában a szerzők nevének és cikkük címének kezdőbetűi miatt a következő sorrendben olvasható: *Újabb séta a szociográfia körül* (1963), *A szociográfia lehetőségé* (1969), *Még egy séta a szociográfia*

körül (1970), *Séta a szociográfia körül* (1974). A vita tehát összevissza van keverve. Ember legyen a talpán, aki e vitát megismerni akarva visszakeresi a cikkeket, rekonstruálja az időrendet, hogy abban a sorrendben olvassa el őket, ahogyan értelmesen lehet. Szerencsére az utolsó vitacikk, Gondos Ernőé (*További sétálgatás*) már átcsúszott 1964-re, így ez időrendben is a helyére került (1981).

1971-ben Bozóky Éva azt írta, hogy *Németh László 70 éves* (2140). Két tétellel utána Cseres Tibor szerint 65 éves (2142). Neki is igaza volt, mert 1971-ben jelent meg *Hol a kódex?* című könyve, amelyben újraközölte 1966-ban írt köszöntőjét (2023). Mi értelme volt elszakítani egymástól e két közlést? Takarékosabb és áttekinthetőbb, ha az első közlés tételében rögtön megadjuk az összes további megjelenést, kiadást.

Az időrend mellőzése elsikkaszt nem érdektelen tanulságokat is. Pl. azt, hogy az első Németh László-konferenciát Moldvay Győző 1976. ápr. 17-én Gyöngyösön szervezte meg, s az elhangzott előadásokat egy évtized múltán ő tette közzé a Délsziget 1986-ban megjelent 4. számában. Ugyanígy föloldódik a betűrendben az Alföld Németh László-émlékszámának (1980/12) gondosan megkomponált anyaga is.

Az utalás – és hiánya

A kölcsönös utalás enyhít ugyan az időrendi közlés hiányából fakadó hibán, de fölöslegesen pazarolja a helyet is, a bibliográfia használójának idejét is. Hiszen egy helyen megtalálhatná valamennyi közlést, nem neki kellene ide-oda lapozgatnia, hogy összeszedje őket.

Mindjárt baj van, ha az utalás hibás, mint az 1875. tételben: nem a 271-re, hanem a 721-re kellene utalnia. Hát még ha el is marad! A bibliográfia fon-

tos hivatása, hogy használóját mentesítse a fölösleges kutatástól. Ha ugyanis megtudja, hogy egy közlemény azonos egy másikkal, általában megelégedhet azzal, amelyikhez a legkönnyebben hozzáfér; nem kell erejét, idejét további hajkurászásra tékoznia. Ezzel a fölvilágosítással azonban bibliográfiánk gyakran adós marad.

A 775. tétel ugyan megmondja, hogy a Juhász Gyuláról szóló írás azonos a *Hiányzó arcképek* című tanulmánnyal (helyesebben ennek egyik darabjával), de nem adja meg tételszámát (315), amely az azonosítást félreérthetlenné tenné, s megkímélné a használót, hogy a mutatóból maga keresse ki. Mert most a következő föladatok várnak rá. Először a sok mutató közül meg kell keresnie a *Címmutatót*; utána ezen belül a *Cikkek, tanulmányok, esszék, kritikák, naplók, irodalmi és nyílt levelek mutatóját*. Ha megtalálta a *Hiányzó arcképek* címet, további tagolást talál: újabb utasítást Csáth Géza, Füst Milán, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Kodolányi János és Kosztolányi Dezső nevéhez. Tehát ismét lapoznia kell: Juhász Gyulához. Ott pedig egy helyett öt tételt (16, 31, 83, 315, 777) talál. Kénytelen valamennyi helyet fölütni, míg rájön, hogy mind az öt egyetlen írást rejt! Mennyivel egyszerűbb lett volna, ha egységes időrendi anyagközlés esetén a Tanú 1933. októberi számát tartalmazó tételben (315) mindjárt megkapnánk *A minőség forradalma* első (16), második (31) kiadásában, a *Két nemzedékben* (83), végül a *Juhász Gyula Emlékkönyvben* (777) megjelent szövegek lelőhelyeit. Miért bonyolítjuk mesterségesen az egyszerűt, a természetet?

Általános gyakorlat, hogy írók, irodalomtörténészek készülő könyvük egy-egy fejezetét folyóiratokban megjelentetik. Grezsa Ferencnek a *Mathiászpanzióról*, Németh László Vásárhelyt írt

első drámájáról a Tiszatáj 1977. áprilisi számában közölt írása (2462) későbbi könyvében (1405) a 119–128. lapokon szó szerint megtalálható. Sok ilyen előzetes közleménye azonos későbbi könyveinek fejezeteivel, részleteivel. Lackó Miklós *Egy szerep előtörténete* címmel az Új Írásban közölte (2560) későbbi könyvének (2745) önálló fejezetét (*A fiatal Németh László és a húszas évek*). A következő fejezeteket (*Babits Mihály vonzásában*: 2614; *Németh László és a Nyugat*: 2615) szintén az Új Írás közölte. T. Bíró Zoltánnak a Tiszatáj 1981. áprilisi és a Látóhatár májusi számában megjelent tanulmánya (2674) olvasható *Vállalások és kételyek* (1987) című tanulmánykötetében (3246).

Kerényi Károlynak Németh László hetvenedik születésnapjára írt két cikke (2160, 2161) azonos: az egyik angol, a másik német nyelvről.

Illyés Gyula interjúinak jó része (2274, 2654) megjelent *A költő felel* című 1986-ban Földes Anna összeállításában kiadott kötetben, vagy egy-egy írása (2306, 2407) naplójegyzeteinek megfelelő kötetében. Sőt pl. Kabdebó Lóránt interjúja (2654) az ő interjúkötetében (*A háborúnak vége lett*, 1983) is. A bibliográfiának ezekre – és a sok-sok hasonló esetre – utalnia kellene.

Pótlások

Legnehezebb a hiányokról szólni: ezeket a használat csak idővel mutatja meg. Néhány azonban már most fölűnik. Nem esik szó pl. arról a könyvészeti szempontból is ritka füzetéről, amely az író tizennyolc kötetbe gyűjtött sorozatának tervezetét tartalmazza. A negyven lap terjedelmű füzet borítójának színeivel, betűtípusával, az író arcképével a későbbi sorozat jellegzetes burkolóit előlegezte. Egy-egy kötetet Németh László saját szövegei mutatnak be, sőt *Bevezető* címmel, 1968. okt. 9-i kelettel

e füzet számára írt szöveg is található. A bibliográfiába csak az a változata került bele, amelyet Németh László éppen 1968. okt. 9-én olvasott föl Vásárhelyen, s amely *Az életmű kiadása előtt* címmel került bele *Utolsó széttekintés* című posztumusz kötetébe (112, 851). Ezen az emlékezetes esten, amelyen az író Kristó Nagy Istvánnak, a Magvető Kiadó szerkesztőjének, az életműsorozat kezdeményezőjének társaságában bejelentette a Szépirodalmi és a Magvető közös vállalkozását összegyűjtött műveinek kiadására, magam is ott voltam. Nem találok a bibliográfiában a kultusz cím alatt sem a Délmagyarország tudósítását (*Az irodalom ünnepi estje*, okt. 11.), pedig ritkán szerepelt ilyen gárda Németh László körül. Az estet Darvas József vezette be; Pákozdy Ferenc és Papp Lajos a verseit mondta el; a fiatal vásárhelyi költőt még Bitskey Tibor is tolmácsolta. Németh László írásait Berek Kati, Koncz Gábor, Margittay Ági adta elő. Nem nevezi néven a tudósítást, holott nagy élményem volt az ifjú Csengery Adrienne szereplése: csak a Kecské-triót említi, amelynek tagjai régi magyar muzsikát és népdalokat adtak elő. Ők kísérték a még főiskolás énekművésznőt.

Úgy illik, hogy a bibliográfia már előszavában számot adjon előzményeiről, az életmű föltárását megkezdő korábbi munkákról. E bibliográfiában csak az időrendi helyén említik Bartha Istvánné veszprémi úttörő kísérletét (1980), valamint Hartványi Istvánnak szerkesztésében Szegeden megjelent, bibliográfiapótló mutatóját (1983). Bántóan hiányzik viszont Patyi Sándor és Varga Rózsa munkája, *A népi írók bibliográfiája* (1972), amely 372–394. lapjain az 1960-ig megjelent irodalmat bő válogatásban megadta. Szintén érthetetlenül hiányzik Kőszegfalvi Ferencnek a vásárhelyi Németh László Városi

Könyvtár kiadásában 1981-ben, az író születésének 80. évfordulójára sokszorosításban, csaknem száz lap terjedelemben megjelent, 685 tételt tartalmazó válogatott bibliográfiája. Pedig ebben több olyan tétel van, amely a mostaniból kimaradt: pl. Féja Géza irodalomtörténetének Németh László-fejezete (*Nagy vállalkozások kora*, 1943. 406–424.) S bár a bevezetőben a bibliográfia rejtélyes szerepű közreműködője, Varga Katalin azt írja, hogy az anyaggyűjtést 1988-cal zárták, valójában mind a Németh László-művek, mind a róla szóló szakirodalom fejezetében található 1989-ben, sőt 1990-ben megjelent könyv is. Helyesen. Ám akkor föltétlenül föl kellett volna venni *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* 1989-ben megjelent 7. kötetét, amely jelentős terjedelemben (232–252.) közli az 1970-ig terjedő Németh László-irodalom javát, mégpedig az egyes művekről szóló írásokat elkülönítve. Talán pótlólag be lehetett volna szűrní az 1990. ápr. 28-i vásárhelyi tanácskozás anyagát (*A gondolkodó Németh László*, 1990) is. Mindenképpen helye lett volna a *Németh László emlékház* [1981] című képes kiállításvezetőnek, Czine Mihály, Grezsa Ferenc és Földesi Ferenc írásaival.

S ha már a kiegészítéseknel tartok, hadd adjak hírt a Németh László-irodalom újabb értékes gazdagodásáról. 1991-ben a Csongrád Megyei Levéltár kiadásában megjelent a *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* című sorozat 18. kötete, benne Mátyás Sándorné Báthory Katalin közlésében Németh László és Mátyás Sándor levelezése. (Ha keltezési, sorrendi zavarral, sok szöveghibával is.) 1992-ben *Az író rejtettebb birtokán* címmel újabb tanulmánykötet jelent meg az előző évi Németh László-megemlékezéseken elhangzott előadások anyagából. A vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium

1992-i évkönyvben Földesi Ferenc közölte Németh Lászlónak 1947-ben az erkölcsi fejlődésről tartott előadása vázlatát; az író levelesládájából közreadott 11 levelet: Gulyás Pálné, Keresztury Dezső, Lehotay Árpád, Sárközi Györgyné, Szalai Sándor, Szűcs László, Törő Imre, Várkonyi Nándor, Veres Péter, Zádor Anna 1945–47-ben az íróhoz Vásárhelyre küldött leveleit. Az 1992-i kecskeméti tanácskozás anyaga a Forrás decemberi számában olvasható.

A címfölvétel

Egy-egy tétel fölépítésében is lehetett volna célszerűbb és takarékosabb megoldást találni. Az *Ismertetés* alcím és a gyakran előforduló folyóiratok címei rövidíthetők lettek volna. Ami a legfölsölegesebb: az ismertett mű címének folytonos ismételtetése. Mindjárt az 1. tételben, Németh László *Ortega és Pirandello* című tanulmányfüzetének két ismertetésében mind a kétszer. Az ismertett mű címe tildével helyettesíthető, sőt egyszerűen elhagyható. Csak az olyan címet érdemes, kell megadni, amely eltér az ismertett műétől, s ezzel valami többletet tartalmaz. Pl. a 2. tételben (*Ember és szerep*) Wallesz Jenő ismertetése *Önéletrajzok*, Tavasz Sándoré *A mindennap filozófiája*, Thurzó Gáboré *Sziget és mozgalom*, Szabó Lőrincé *Németh László és szerepe* címmel jelent meg. Ezeknek a mellőzése valóban kár lett volna.

Különösen értelmetlen az ismertett mű címének megismétlése, amikor az eredeti helyen nem is az áll! Grezsa Ferenc *Németh László vásárhelyi korszaka* című könyvét (1405) Domonkos (nem Domokos!) László *Németh László Vásárhelyen*, Domokos Mátyás *Érdem s ítélet*, Dési Ábel *Németh László igazsága* címmel ismertette, nem pedig a kötet címén, ahogyan a bibliográfiában látható. Szintén eltorzult az Alföld Németh László-számából a 2657. t. címfölvétele.

Itt az olvasható: *Vallomások Németh Lászlóról*. Az eredetiben: *Vallomások, vélemények*. A bibliográfia azt állítja, hogy ezeket Kristó Nagy István közli. Valójában ő csak Németh Lászlónak azt a kéziratföredékét közölte *Házavató* címmel, amelyet az író 1942. szept. 27-én a Bocskay-kerti Móricz Zsigmond-ház avatásakor olvasott föl. A többihez (a kijeji Ivan Mehela, a varsói Andrzej Sieroszewski és a washingtoni Bay Zoltán vallomásához, valamint Gabriel Marcel két leveléhez) semmi köze sem volt.

A *Tömörkény Emlékkönyvben* (827) nem volt címe Németh László vallomásának, mert nekem szóló magánlevélként küldte el: itt tehát a később a kötetben (112) kapott címet – [*Emlékezés Tömörkény Istvánra*] – szögletes zárójelben kellett volna közölni. Egyébként a névtelen szerkesztőtől adott címnél jobban kifejezte volna a tartalmat a [*Vallomás Tömörkény Istvánról*].

Elmaradt az érdekes és jellemző „borítékcím” az 1417. tételben szereplő gyűjteményes mű címeiréséből: *A lélek tápanyagai*.

Helyes, hogy a bibliográfia készítői Németh László tanulmánygyűjteményeit analitikusan ismertetik, tehát közlik tartalomjegyzékét. Ezt kellett volna tenniük a róla szóló irodalom hasonló műfajú könyveivel is. Tehát az 1400. tételben szereplő *Vita a népi írókról* (1958. szept. 8–9.) című kötet előadóinak, hozzászólóinak tanulságos névsorát is föl kellett volna sorolniuk, hiszen úgyszólván mindegyikük fölemlegette Németh Lászlót. Mondanom sem kell: Czine Mihály kivételével nem az író védelmében. Egyébként ehhez a tételhez lehetett volna csatolni a vitáról beszámoló 1910. tételt, sőt a bibliográfiából hiányzó hírlapi tudósításokat is (Héra Zoltánét a Népszabadság szept. 13-i, Somogyi Sándorét a Magyar Nemzet 14-i számából).

Szintén hasznos lett volna Cs. Varga István tanulmánykötetének (*Tanújelek*, 1987) analitikus fölvétele, már csak azért is, mert a már említett másodközlések nyilvánvalókká váltak volna, azaz kiderült volna a korábban folyóiratokban megjelent tanulmányok összefüggése a kötetbeliekkel.

Az annotáció

Minden személyi bibliográfiának vitatható pontja a mélység, ameddig egy-egy cikk fölvételében a bibliográfus elér. Lehet, hogy egy írásban csak néhány mondat szól Németh Lászlóról, de ha ezt a bibliográfus jelentősnek ítéli, fölveszi. Ilyenkor az annotációban köteles megokolni, mit keres a címe szerint másról szóló írás a bibliográfiában. Pl. Gyárfás Miklós a Haladás 1947. okt. 23-i számában *Vidéki kultúrnap* címmel Hódmezővásárhelyről ír: „Németh Lászlót is említi” (1815). Kérdés, hogy csak felsorolja-e nevét, vagy mond is valamit róla. Ha mond, hasznos lett volna ennek lényegét tömören összefoglalni. A *Műfordítás – iparművészet* című cikkben (2945) az alcímből kiderül, hogy Galgóczi Erzsébet Anna Rossovával beszélget a tárgyról. Az annotációból tudjuk meg az interjúalanyról: „Többek között Németh László fordítója.” Takarékosabb a fogalmazás így: „Németh Lászlónak is fordítója.” Főlősleges viszont a leggyakoribb megfogalmazás, a kétszeres korlátozás: „Többek között Németh László is” (1428). Az is elég.

1968-ban Németh László Veszprémben Batsányi-díjat kapott. A helyi lap cikkének (2076) annotációja így szól: „A cikkben belül Németh Lászlónak az átvételkor elmondott beszédével.” Tömören: „N. L. beszédével.” A többi főlősleges.

Ha a tételek időrendben következnek, némely terjedelmes annotációt meg lehetne takarítani. Először a Sza-

bad Szó közölte 1947. márc. 28-án, hogy Németh László és Illyés Gyula találkozott Révai Józseffel és Lukács Györggyel (1832). Utána több újság adott róla hírt; Zsolt Béla kommentálta; Horváth Márton vitába szállt vele (1839, 1828, 1816, 1837). A csaknem szó szerint ismétlődő annotációt elég lett volna az első alkalommal leírni, s a többi tételben csak utalni erre.

Németh László *Szent-Györgyi cikkéhez* című írásának (684) annotációjából hiányzik az utalás Szent-Györgyinek *Egy biológus gondolatai* című cikkére (Válasz, 1946. dec.). A *Regényírás közben* című írása (692) alól pedig az *Iszonyra*. A *Leányfalu* című írás tételében (708) Móricz Zsigmond nevét is föl kell tüntetni, mert csak így érthető, mit keres ez az írás a *Kortársak nagy írókról* című gyűjteményben. A 732. t. adósunk annak magyarázatával, mi volt az a két esemény, amelyre címe utal. Bíró Tibor *Írás Zsolt Bélának* című cikkének tételéből (1790) sem tudjuk meg, Zsolt Béla mely írására válaszol, mert ez is hiányzik.

A 2100. t. címe: *Egy nyilatkozat margójára*. Megjelent a Népszabadság 1969. aug. 2-i számában. Annotációja az *Élet és Irodalom* júl. 18-i számában közölt nyilatkozatra utal, de tételszám nélkül. Így azt sem tudjuk, ki nyilatkozik; kivált nem, hogy miről. Az író nyilatkozatai közt (1139) találjuk Garai Gábor interjút (Az *Élet és Irodalom látogatóban Németh Lászlónál*) júl. 18-i megjelenéssel, tehát jogos a gyanúnk, hogy erről lehet szó. Ott van utalás, de nem a 2100. tételre, hanem csupán az 1153-ra, amely az *ÉS* e sorozatának gyűjtőkötetét (*Látogatóban*, 1971) fűdi. Így tehát az összefüggés homályban marad.

Németh Lászlónak *Hória és Kloska* című alkotásáról nem tudunk. A készüléséről szóló hír (1856) annotációja közölhette volna, regényt vagy drámát akart-e írni e címmel. Körössényi János

botrányos interjújának címe ez: *Mai drámaírók a mai drámáról*. Annotációjában pedig ezt olvassuk: „Interjú a Kék-golyó utcában” (1119). Ha egyáltalán kell ide annotáció, akkor érdemibbre volna szükség; a Kék-golyó utcai helyszínek magában nincs tájékoztató értéke. Hacsak nem tesszük pontosabbá (ház- és lakásszámmal), s nem mondjuk el, hogy az író itt próbál alkotói magányt keresni, éppen az újságírók elől elhúzódva, ám a riporter erőszakosan rátört.

Olykor az annotációk ellentmondanak egymásnak. Az 1954. t. szerint Németh László nem tudott elmenni Kecskemétre az Új Írás estjére: írását más olvasta föl. Az 1956. t. szerint viszont „szerepelt”.

A levélközlések annotációjában a kétszeres *-nak* rag miatt előállott fogalmazási sutaság, bonyolultság elkerülhető lett volna, ha a címzett nevéhez *-hoz, -hez, -höz* ragot illesztnek. „Németh László Maller Sándornak szóló, Békésen, 1945. szept. 1-jén kelt levelének közlésével.” Ehelyett elég volna ernyi: „N. L. Maller Sándorhoz Békésen 1945. szept. 1-jén írt levelével.” Véletlenül valóban két Varsányi Péter van, de a 3343. t. annotációja csak fogalmazási hibából közli ezt, valójában Németh Lászlónak Varsányi Péterhez írt két leveléről akart szólni.

Németh László folyóiratokban, lapokban megjelent műveinek címfőlvételében a műfaji megjelölésnek (elbeszélés, vers, tanulmány, kritika stb.) rövidítése most a cím után, a lelőhely előtt áll. Helyesen ennek is az annotációban volna a helye, tehát a lelőhely után, így:

Horoáthné meghal = Ny dec. 16. 23–24. sz. 490–500. [E]

Németh László könyvének címében (55) is *Sajkódot* írt. Hasonlóan képzett helyneveink (Maglód, Ondód, Ormód, Sarlód stb.) ennek helyességét erősítik.

Mások (pl. veje, Lakatos István) és a bibliográfusok *Sajkódot* írnak. El kéne dönten, és egységesen írni.

Betűjegyek

Érdemük a bibliográfusoknak, hogy a legtöbb álnevet, betűjegyet föloldották. Jobbadán csak a vidéki újságírók maradtak névtelenül. Néhány betűjegy gazdáját még sikerült fölismernem. A 63. lapon P. Z. nem Polner, hanem Papp Zoltán. A 85. lapon (kd) talán Kerecsényi Dezső. A 145. lapon D. L. valószínűleg Dalos László. A 165. lapon látható th. t. és a 169. lapon található (th. t.) bizonyára azonos szerzőt rejt, mégpedig vagy Thomas Tasnádyt vagy Thomas Terryt. A 192. lapon I. N. furcsa betűcserével: Nikolényi István. (Az ugyanabban a számban szereplő teljes név és N. I. mellett azért találta ki, hogy ne legyen azonos.) A 227. lapon -jécsai valószínűleg Jécsai Antal. A 239. és 261. lapon (bársony) Bársony Éva. A 257. lapon (harangozó) Harangozó Márta. A 261. lapon (b. p.) Becsei Péter. A 281. lapon v. s. föltehetően Vág Sándor. A 318. lapon F. J. Fenákel Judit. A 335. lapon Sz. M. valószínűleg Szabó Miklós rádiótörténész. A 375. lapon (kemény) minden bizonnyal a 230. lapon szereplő Kemény Dezső. A 377. lap Sz. M.-je pedig Szántó Miklós lehet. A 390. lapon H. N. Heltai Nándor.

A mutatók

Annyiféle mutató közt milyen jó volna a tárgymutató! Hogy együtt lássuk pl. a Németh László pedagógusi tevékenységéről, a debreceni professzorságáról szóló, a Kossuth- meg a Herder-díjával kapcsolatos írásokat stb. Vagy legalább földrajzinév-mutató, amely egy helyre hordaná a szétszórta adalékokat Debrecenről, Kecskemétről, Mezőszilasról, Nagybányáról, Sajkódról Szárszóról, Szegedről, Vásárhelyről

így tovább. Dicséretes ötlet viszont Németh Lászlónak a különféle közleményekben szereplő leveleit kigyűjtő mutató a címzettek betűrendjében, valamint a színművek, tévé-, rádió- és filmváltozatok bemutatóinak időrendi táblázata.

A bibliográfia fontos rendeltetése az azonos nevek megkülönböztetése. Akácz Lászlóról kevesen tudják, hogy írói név: eredetileg Takács László. Bertha Bulcsu nagyon mérges, ha nevében a második *u* ékezetes. A -bó és (-bó) nyilván azonos szerzőt rejt, hisz 1941–42-ben a 8 Órai Újságban jelent meg mindkét közleménye. Bodosi György is írói név: azonos az Illyés naplóiban gyakran szereplő Józsa Tivadarral. Császtvai István és Császtvay István ugyanaz; *i*-vel akkor írta nevét, amikor rossz fényt vetett volna rá az *y*. D. L. két nevet rejt. A 145. lapon található betűjegyek nyilván Dalos Lászlót jelentik, a többi viszont – Németh Lászlót! Ő ugyanis az a kitalált D. L., akinek „hátrahagyott írásaiból” a Tanúban „szemelvényeket” közölt. Ha tehát Pörje Sándor – helyesen – nem szerepel a névmutatóban, ennek a D. L.-nek sincs ott semmi helye.

Két Dékány Endre van: a 268. lapon szereplő katolikus költő, és a többi tétel szerzője, református teológus. Viszont csak egy Domonkos László van: a Domokosként szereplő azonos vele. Gyanúm, hogy Farkas János és Farkas János László is egy. Biztos azonban, hogy Gyurász Ferenc nincs, csak elírás a helyes Gyurácz Ferenc helyett. Hartmann János a harmincas években Keményffy-re magyarított: szerepel is új nevén. Horvai István és Horvay István is azonos: *i*-vel a helyes. Jezaia próféta, bár Németh László ezt a névváltozatot használta, ismertebb Izaiás meg Ézsaiás néven; célszerű lett volna utalásokkal megkönnyíteni meglegelését. A Ju-

hász Gyula név alatt is két szerzőt találunk: a költőt és – két tételben (76, 375) – a történész akadémikust. Fordítva viszont: Kacsir Márta csak elírás Kacsir Mária helyett; e két név is egybevonandó. Azonos (kanyar) és Kanyar József, Kárpáti és (Kárpáti) is. Kiss Ferenc viszont megint kettő rejlik a mutató egyetlen neve alatt: elsősorban az irodalomtörténész, de a 292. lapon a színesz. Rejtély, miért maradt el Kolozsvári Grandpierre Emil neve után négy lapszám is, amelyen szerepel: 376, 380, 390, 393. Külön találjuk Németh Ágneszt és Lakatos Istvánné Németh Ágneszt. Németh László is van a névmutatóban, de ő (mint a 2268. tételből kiderül) csak névrokon. Nyugat Ábel bizonyára írói név. Szabó Ferenc is kettő van: a 313. lapon szereplő történész (levéltáros, múzeumigazgató) és a 326. meg a 335. lapon említett jezsuita költő, szerkesztő. Három Szabó Imre is egy névként található a névmutatóban. A 323. lapon egy dél-amerikai szerző szerepel; a 19., 23. és 86. lapon Szabó Imre (1912–1991) jogtudós, a 346. lapon pedig Szabó Imre (1904–1958) szerkesztő, 1938–1950 közt az Exodus Könyvkiadó igazgatója. Azonos Szathmáry és Szathmáry Lajos; a két Szemlér Ferenc és a két Szenczei László; Szent-Györgyi és Szent-Györgyi Albert; Tamási György és Tamási György (két *s*-sel helyes); Tárkány Szücs Ernő és (főlősleges kötőjellel) Tárkány-Szücs Ernő. Amerigo Tot ismert Tóth Imreként is; érdemes lett volna utalni magyar nevére. Gyanúm, hogy a 289. lapon említett Tóth Béla sem azonos a többivel. Tölcséri István helyesen Tölcséry. Mint már említettem, Vásárhelyen két Varsányi Péter volt, mind a kettő tanár, s itt mind a kettő szerepel. A 329. lapon a szombat-helyi főiskolai tanár, Varsányi Péter István; a 394. lapon a most is Vásárhelyen élő Varsányi Péter.

Végezetül: nagyon zavar, és lassítja a keresést, hogy a névmutató lapszámra, az összes többi mutató tételszámra utal. Célszerűbb lett volna mindig tételszámot adni. Ahol egy tétel több lapra terjed (pl. az író egy-egy gyűjteményes kötetének analitikus fölvétele vagy színpadi művének többszöri előadása miatt), „perelni” lehetett volna: a számlálóban a tételszám, nevezőben a lapszám.

Összegezés

Hatalmas anyag, Hartyányi Istvának csaknem egész életén át folytatott gyűjtése testesül meg e vaskos kötetben, Kovács Zoltánnak bizonyára értékes hozzájárulásával, kiegészítéseivel. Ha a munkájukért járó dicséret a bő terjedelmet megkívánó bírálat ellenében csupán e néhány szóval fejezhető is ki, a mérlegen ellensúlyozza a

mennyiséget. Sajnálom ugyan, hogy a módszertani fogyatékok (amelyekért aligha őket, inkább tanácsadóikat kell hibáztatnunk) korlátozzák munkájuk használhatóságát, de végül is ez a mű megvan, és ez a fontos. Eligazít Németh László óriási életművében, és összefoglalja a róla szóló gazdag irodalmat. Megörökíti híveinek, tisztelőinek, méltatóinak bő – sajnos itt föl sem sorolható – névsorát, egyszersmind perzekutoraiét is, a Bóka Lászlókat, Rónai Mihály Andrásokat, E. Fehér Pálokat, Faragó Vilmosokat és társaikat, akik engesztelhetetlen gyűlöletüket, elfogultságukat *Nota benéikkel* soha nem voltak restek minden kínálkozó alkalommal a világnak szétkürtölni.

Tanulóságos tehát ez a bibliográfia.

Péter László

EMLÉKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL

Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette: Kovalovszky Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó. III. kötet. 1987. 725 l., IV. kötet. 1990. 856 l. (Új Magyar Múzeum 12., 16.)

1957 óta foglalkozik Kovalovszky Miklós Adyval kapcsolatos emlékezések gyűjtésével és közreadásával. Az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetétől a költő születésének 80. évfordulóján erre kapott megbízás avatta őt az Ady-kutatások „hivatalos” művelőjévé, amelyeknek azóta – immár maga is túl a nyolcvanon – doyenjévé lett, akit az életrajz elemeinek vonatkozásában úgyszólván mindentudóként tartunk számon.

Gyűjtőmunkájának közzététele 1961-ben kezdődött. A költő gyermek- és tanulóévei a Zilahon tett érettségiig álltak az akkor megjelent első kötet középpontjában. Hosszú, tizenhárom éves szünet után vehettük kézbe a debreceni és nagyváradi évekkel kapcsolatos em-

lékek kötetét. Majd egy évvel még az előbbinél is hosszabb pauza következett, míg a III. és aztán három év múlva a IV. kötet is elhagyta a sajtót. E kettő – amint erre az utóbbi előszava nyomatékkal föl hívja a figyelmet (IV. 11.) – voltaképp összetartozik, az anyag bő sége viszont nem tette lehetővé, hogy két kötetábla közé zártan jelenjék meg. Egymást időben átfedve kíséri végig ez a két kötet a költő életútját Párizsba történt első megérkezésétől az 1913. év végéig.

A szóban forgó kötetekről is elmondhatjuk azt a sorozatra nézve általános érvényű megállapítást, amelyet Péter László tett a gyűjtemény II. kötetével foglalkozó alapos recenziójában (ItK 1975/2. 235–239.): a voltaképeni visz-

szemlékezéseket mind a terjedelem tekintetében, mind az Adyról való ismeretek tárházaként fölülmúlják a gyűjtőnek hozzájuk fűzött kritikai észrevételei és kiegészítései. Kovalovszky, akinek Adyval foglalkozó első írásai még 1941-ben láttak napvilágot, a szeretett költő körüli sok évtizedes szorgoskodása során folyóülemlett hatalmas ismeretanyagát hiánytalanul igyekezett közreadni ezekben a jegyzeteiben. Nemegyszer még azon az áron is, hogy igazában véve alig van szerves és tárgyi kapcsolat a kommentálandó hely, valamint a hozzá fűzött terjedelmes jegyzetrész között. Álljon itt erre egyetlen kiragadott példa. Mivel sok kortárshoz hasonlóan sajnos Juhász Gyula az Adymű iránti töretlen hűsége dacára is elmulasztotta megírni Adyval kapcsolatos személyes emlékeit, a két költő barátságáról az *Emlékezések* Péter László tollából közöl egy rövid összefoglaló írást (IV. 304–310.). Ennek az elején említés történik Ady első leveléről Juhászhoz, noha maga a levél itt nem olvasható, csupán leőhelyét adja meg egy lábjegyzet. Teljes joggal mondják a kiegészítő jegyzetek erről a levélről, hogy megtalálható benne néhány mondatban Ady „egyik legkorábbi hitvallása és programja” (IV. 314.). Ennek a mindenképp helytálló megállapításnak kapcsán úgy érzi a sajtó alá rendező, hogy helyénvaló, sőt szükséges itt közlétennie mintegy két, apró betűvel nyomtatott oldalra terjedő gyűjtését Adynak az általa iránymutatónak ítélt írói-költői magatartásra vonatkozó, többnyire egymondatos szöveghelyeiből, és ezekhez még kéttucatnyi bibliográfiai adatot is csatol. Kétségtelen tehát, hogy gyakran túlbúrjánzanak a kommentáló jegyzetek, és sokszor ismétlések is előfordulnak bennük. Én azonban úgy vélem, hogy ami nyomdafestéket lát – különösen egy ilyen,

nem föltétlenül folyamatos olvasásra szánt – dokumentumgyűjteményben, annak valamilyen szempontból meglehet a haszna. Kárt csak a nyilvánosság elől elrejtett vagy rejtve maradó dokumentumok hiánya okozhat.

Vegyük mármost szemügyre az utóljára megjelent két kötet tartalmát, mégpedig nem külön-külön és fejezeteik sorrendjében, hanem inkább témaköreiből időbeli egymásutánjában, ahogy Ady életének jelentős mozzanataivá lettek.

A költő párizsi tartózkodásairól olvashatók – velük kezdődik a négy fejezetből álló III. kötet (7–106.) – nem szolgálnak említésre méltó újdonsággal. Mármint ami az emlékezéseket vagy az ún. emlékriportokat illeti. Mert a hozzájuk fűzött kiegészítéseknek és magyarázatoknak itt is, mint annyiszor, számos esemény és életrajzi tény az eddigieknél teljesebb és alaposabb megvilágítását köszönhetjük. Különösen fontos a fölelevenített emlékek folyamatos összevető szembeállításása az „Ady és Párizs”-téma két legfőbb forrásművével, Bölöni György és felesége, Itóka könyveivel. Legfőljebb a kiegészítő magyarázatok Oláh Gáborral foglalkozó részét (III. 89–98.) lehet némileg túlméretezettnek mondani. A debreceni író 1908-ban megjelent útinaplójából vett részletek újbóli közzétételét csak helyeselhetjük, mert egyébként nehezen hozzáférhető, ugyanakkor eleven képet rajzolnak az épp harmadjára Párizsban időző Adyról, aki viszont sokkalta fontosabb volt a nála négy évvel fiatalabb íróársának, mint az neki. Az Adyval annak életében folytatott viaskodás, minden külső és belső mozzanatával együtt, elsősorban Oláht jellemzi, Ady vonatkozásában pedig csupán kevés jelentőséggel bírt.

„Páris, Páris, állj elébe, térítsd vissza” – hangzott Ady könyörgése, ami-

kor Léda 1905 őszén oda visszautazni készült. Az Asszony és a Város sokáig voltak egymás szinonimái a számára. Természetes tehát, hogy az utóbbival kapcsolatos emlékek fejezetét az követi, amelyben Lédáról esik a legtöbb szó. Ez a rész egyébként is a III. kötet legterjedelmesebb fejezete (107–362.). Kovalovszky önálló kis kötetet szentelt Ady legmélyebb asszony-élményének (*Léda: legenda és valóság*. Bp., 1980), az ott olvasható tanulmányok rövid összefoglalását helyezte most ennek a fejezetnek élére bevezetésül. Ezután következik a kötet – tartalmát és terjedelmét tekintve bizvást mondhatjuk – legjelentősebb emlékezése: Brüll Bertáé, Léda hűgáé (III. 112–156.). Egyik legnagyobb érdeme az emlékezések gyűjtőjének, hogy sikerült rávennie a legfiatalabb Brüll lányt: nővére és Ady kapcsolatának legközelebbi tanújaként mondja el másodsor is, amit erről tud. Először ugyanis hajdani osztálytársa, Fehér Dezsőné kérésére rögzítette írásban emlékeit. Ezek a följegyzések végül bő másfél évtizeddel keletkezésük után láttak nyomdafestéket az *Akkor a hársak épp szerettek...*, Dénes Zsófia könyve első kiadásának lapjain (1957). Írójuk azonban úgy találta, Fehérné sok mindent saját megfigyeléseként ad elő belőlük, hogy a maga jelentőségét és szerepét nagyítsa, Léda jellemzésekor pedig Dénes Zsófia igyekezett érvényesíteni a műszaszerepre irányuló féltékenységből táplálkozó ellenszenvét. A utóbbival még perre is ment. Persze tanúként Brüll Berta sem áll minden gyanún fölül. Családjá súlyát Nagyvárad társadalmi életében a valóságosnál nagyobbak állítja be, és nővére „jóhíré” is kötelességének érzi védeni. Tagadja például – szándékosan vagy ismerethiányból? – Léda szexuális kapcsolatát Halász Lajossal, ami annyi gyöttrődést okozott Adynak 1903 szeptemberében, és később sem tudta elfe-

ledni. A Léda-szerelem is felhőtlenebbnek tűnik föl a hűg elbeszélésében, mint ahogyan egyéb források mutatják. Am a tízrészes, 45 nyomtatott oldalnyi emlékidézés igen sok apró adattal járul hozzá a költőről alkotott képünk teljesebbé tételéhez. Főképp pedig módot ad a közlétevének, hogy a hozzá kapcsolott magyarázatok és kiegészítések 61 apró betűs oldalán mérlegre tegye Ady és Léda kapcsolatának úgyszólván valamennyi mozzanatát.

Érdekesen és értékesen egészítik ki Léda arcképét Szüts Dezsővel folytatott levelezésének a III. kötetből megismerhető darabjai (245–252., 271–289.). Amit erről a levélváltásról eddig Vitályos László közlése nyomán tudunk (*Ady – Léda – Csinszka*. Bp., 1977. 39–44.), egyoldalú volt: csupán az Adyt mocskoló részek a szakítás után az asszonynak írottakból. Most további leveleket olvashatunk Szütstől, ezek mind hitelesek is, minthogy közlésük kézirat alapján történik. Sajnos nem mondható el ugyanez a Lédától származókról. Szüts tette közzé őket 1921 nyarán Kolozsvárott megjelent cikksorozatában, és minden bizonnyal nem mindig azzal a szöveggel, ahogyan megíródtak. Léda fölháborodottan panaszkodott is emiatt, bár sejtethetően ő sem volt maradéktalanul őszinte. Kovalovszky úgyszintén fontosnak tartja fölhívni a figyelmet Szüts levélközlésének fölöttébb valószínű önkényességére. Mind a Boncza Bertáról még a szakítás előtt állítólag Léda által írottak (III. 246.), mind pedig a szakítást követően Párizsból küldött följajdulás Ady elvesztése miatt (III. 248.) nagyon gyanúsak. Megítélésem szerint jóval több származik bennük Szüts tollából, mint Lédáéból. A későbbi fejlemények ismeretében, illetőleg az *Elbocsátó, szép üzenet* címzettjéről a közönség képzeletében kialakult képhez igazodva vetették papírra őket.

Mivel azonban Szüts Dezső az Ady-tabló – bizvást mondhatni – legellentmondásosabb és legvitatottabb mellékalkaja, üdvözöltük volna, ha a Lédának írt leveleiből nemcsak azokat ismerjük meg a maguk teljességében, amelyek Révész Béla hagyatékában maradtak fenn, hanem – adalékul küldjük karakteréhez – a Széchényi Könyvtárban őrzötteket is, mivel ez utóbbiakból csak részleteket tett hozzáférhetővé Vitályos könyve.

A Franciaországban töltött egy év után, 1905 januárjában érkezik vissza Ady, és lesz a főváros lakója. Itteni életének eseményeihez kapcsolódó írások kaptak helyet a IV. kötet első fejezetében („Budapest éjszakája szől”). Meg-elevenedik a legendás „Három Holló”, még alaprajzát is megeljük itt. A vendéglő törzsközönségéről, Ady társaságáról, a vele csaknem mindig ott-tanyázókról és az oda az ő kedvéért ellátogatókról mondják el emlékeiket kortársak és barátok meg ezek hozzátartozói, sőt a vendéglő egyik tulajdonosának unokaöccse is. Közléseik bő lehetőséget nyújtanak, hogy a jegyzetekben részletesen essék szó a „Három Holló”-beli társaság Ady életében legfontosabb szerepet játszó tagjainak, Révész Bélának, Reinitznek és Zubolynak (Bányai Elemérnek), a költőhöz fűződő kapcsolatáról.

Első párizsi útjáról hazatérve kezdődik Ady újságírói működése a magyar fővárosban. Ehhez kapcsolódnak a jelentős és számára is fontos kortársak írásai a III. kötet 3. fejezetében („Ha hív az acélhegyű ördög...”). Vészi József és Kabos Ilonka nyúlarknyi emlékezését családottan olvassuk. Milyen közelről láthatták Adyt, mégis mennyire keveset – sokszor nem is helytállót – képesek csak följegyezni róla! Szép Ernő emlékeinek pillanatképei már többet mondanak és hitelesebbeknek is tetszenek.

Az ő neve alatt olvasható nekrológ viszont csüggesztő írás. Ady halála csupán arra alkalom, hogy burjánzóan szecessziós és zavaros stílusgyakorlat szülessék. Az újságíró-kolléga Pogány Béla, a „holnaposok” szálláscsinálója a Független Magyarországnál, értékes adatokkal, köztük Ady-levelekkel megtűzdelt emlékezést hagyott ránk. Bresztovszky Ede tollából való a fejezet legértelmesebb írása. Ő – akárcsak az Adyhoz nálánál jóvala közelebb álló Ernő bátyja – a Népszava munkatársa volt, így lényeges dolgokat tud mondani, nyilván jórészt a bátyjától hallottak alapján, Ady és a szociáldemokraták lapjának kapcsolatairól.

A költő részvétele a századfordulót követő évek irodalmi forradalmának két, egyaránt nagyszabásúnak indult vállalkozásában föltétlenül megérdemli, hogy mindkettővel kapcsolatban egy-egy önálló csoportot válogasson össze az emlékezések sorából a szerkesztő. A III. kötet utolsó (4.) fejezetében a Nyugat munkatársaitól származó írásokat találjuk. Kevés módja volt itt Kovalovszkynak lényeges vagy új adatokat tartalmazó emlékezéseket közreadni, hiszen az itt szereplők (Fenyő, Hatvány, Schöpflin) önálló köteteket szenteltek halhatatlan kortársuknak és barátjuknak, vagy a kegyelet gyűjtötte össze írásaikat róla, ahogyan Babits esetében történt. Egy kivétel mégis akad: Móricz Zsigmond. Ő egy Ady-életrajz megírásának szándékát dédelgette magában, sajnos ez megmaradt tervnek. Annál több írásában foglalkozott a holt baráttal. Ezekből itt 25 oldalnyi válogatást kapunk. A válogató tudatja azonban, hogy ez csak kisebb hányada Móricz ide vonható írásainak, amelyeknek számát csaknem félszázra becsüli. S akkor még nem vettük számba, hogy mi mindent rejthet Adyról az író hagyatéka. Csak remélnünk lehet, hogy egyszer

napvilágot lát majd egy teljes körű gyűjtemény Móricz Adyval foglalkozó vagy őt is érintő írásaiból.

A Nyugat szerkesztőjéhez hasonló nagyratörés fűtötte azokat a fiatal írókat és irodalombarátokat Nagyváradon, akik az úgyszintén folyóiratnak tervezett, aztán csak kétkötetnyi versantológiaként megvalósult *A Holnap* születése körül babáskodtak. Vezércsillaguk természetesen nekik is Ady volt, nélküle nem került volna tető alá a vállalkozás még e szerényebb formában sem. A megvalósulására vonatkozó minden emléket egybegyűjtött a IV. kötet 2. fejezete („A Holnap elébe”). De nem csak ezeket találjuk ott. Az alapítók további sorsának alakulásáról, Adyval való kapcsolataik későbbi eseményeiről ugyancsak olvashatunk. Ebben a fejezetben együtt van a nyersanyag tekintélyes része ahhoz, hogy egyszer részletezően megíródjék *A Holnap* története, valamint Ady és a „holnaposok” viszonyáé.

Ami időben vagy jellege szerint nem volt beilleszthető a két kötet eddig említett hat tematikus tömbjébe, azt a szerkesztő a IV. kötet 3. és egyben záró fejezetébe sorolta. *A Város megvételé után* egy sorát („Győztem s én már megdicsőültem”) írta föléje címnek, jelezve, hogy akire ebben a minden korábbinál terjedelmesebb fejezetben emlékeznek a kortársak, az rajongók és támadók táboraitól körülvelt, országos nevű ember már.

Úgyszólván önálló ciklust alkotnak e fejezetben Adynak a kolozsvári idegklinikán 1909 júliusában folyó gyógykezeléséhez kapcsolódó írások. Kiemelkedik közülük Dapsy Gizella (Nil) novellászerű beszámolója: miként zárandókolt el az erdélyi városba megismerkedni a rajongásig tisztelt költővel, és mi mindent élt meg vele együtt ottlétének másfél napja során.

Az Adyról elsőül írott könyv szerzőjének, Horváth Jánosnak emlékezései jelentéktelen voltakban is arról a belső feszültségről tanúskodnak, amelyet a konzervatív irodalomtudós folyamatosan átélni kényszerült a költővel kapcsolatban, akinek korszakalkotó nagyságát önmagának sem merte bevallani. Világnézet és irodalmi ösztön összeütkezését különösen nyomasztóvá tette, hogy Horváthot egy darabig őszinte barátság fűzte Adyhoz.

A Lédát követő első komoly érzés, amelynek minden valószínűség szerint szerep jutott a szakításban is, ahhoz az asszonyhoz fűzte Adyt, akit ő Adának nevezett el verseiben. Több költemény köszönheti születését ennek a föltehetőleg soha beteljesülésig nem jutott szerelemnek, és persze levelek is. Az utóbbiak sajnos mind elvesztek vagy lappanganak. Azokat a részleteket ismerjük csupán belőlük, amelyeket a harmincas években egy újságcikk adott közre. E cikk is helyet kapott ebben a fejezetben, ahol az Adáról való eddigi szűkös ismereteink némileg bővülnek Kovalovszky, valamint Ady életének másik szorgos kutatója, a néhai Hegedűs Nándor nyomozásai által.

A költő életét oly bőven tarkító paradox vonások egyike, hogy igen sok fontos eseményéről (lásd például megismerkedését és szakítását Lédával vagy végleges döntését arról, hogy feleségül veszi Boncza Bertát) alig rendelkezünk egyértelműen hitelesnek mondható és részletes tanúvallomással, kevésbé jelentős epizódokról viszont olykor aprólékos beszámolók szólnak. Ez utóbbiak egyike az a látogatás a zilahi alma materben, amelyre 1912 májusának végén, a református tanárok gyűlése alkalmával került sor. Erről három visszaemlékezést is közöl a fejezet. Az egyik az akkor Debrecenben játszó fiatal színésznőé, Borbély Lilié, aki iránt Ady ott

Zilahon rögtön szerelemre lobbant, sőt tréfás-komolyan a kezét is megkérte.

A Léda és Csinszka közti szerelmek asszonyairól többnyire keveset tudunk. Dénes Zsófia a kivétel, ő többször megírta Adyhoz fűződő kapcsolatának történetét, és levélváltásuk is csaknem hiánytalanul ismert. Így őt – hogy teljesen ne hiányozzék – csak egy rövid írásával, úgyszólván szimbolikusan szerepelteti a szerkesztő, aki egyébként neki nagy, talán túlságosan is kritikátlan tisztelője.

Viszont az Ady szerelmi életének ebben az „átmeneti korszakában” igen jelentős szerepet játszó Nyanyucit (Sándor Lászlónét) most először van alkalmunk megismerni szerepéhez méltó részletességgel, habár nem hiánytalanul. Ő úgyszintén megírta Adyhoz fűződő kapcsolatának történetét, és ebbe beleillesztette a tőle kapott leveleket is. Az ő leveleiből pedig az Ady-hagyatékban találni tekintélyes számú darabot, noha ezek legnagyobb része még kiadatlan. 1913 őszén Ady néhány hónapon át lényegében együtt élt vele, és Lédán kívül ő az egyetlen asszony, akivel külföldi utat tett: 1914 márciusában az Adria partvidékén utazgattak kettesben. Igazán önzetlen és odaadó szeretője volt a költőnek, aki ezt tőle telhető hálával fogadta. Ám nem lett volna az, aki, ha nem használja ki olykor anyagi tekintetben is. Máskor meg női önérzetének kellett elszenvednie Ady kajánkodásait, amikor az párhuzamos viszonyairól szóló beszámolóival szórakoztatta, sőt be is mutatott neki néhányat azok közül, akikhez szexuális kapcsolatot fűzte.

Egyszerű, egzaltáltságtól jórészt mentes lélek volt Nyanyuci, akiről mind ez ideig szinte tudomást sem vett az Ady-irodalom. (Kivéve a róla fulánkös indulatokkal megrajzolt képet a vele párhuzamosan „szereplő” Dénes

Zsófia *Élet helyett órák* című könyvében. „Én irtóztam tőle” – írja a vetélytársnő, aki azzal is megrágalmazza, hogy Adynak „morfiumbefecskendezést adott”. Mintha a minden testi fájdalomtól betegesen féltő Ady vállalkozott volna az ilyesmire akár a morfiummámor kedvéért is!)

Mindenképpen örvendetes tehát, hogy följegyzéseinek és a közbük iktatott Ady-leveleknek közzététele nyomán többé-kevésbé megtudhatjuk, ki volt ez az Adynak fontos asszony. Ugyanakkor születésének idejét, leánykori nevét és sorsának állítólag 1956-ban bekövetkezett haláláig tartó alakulását máig sem sikerült földeríteni. Emlékezéseit Adyra 1950 táján írta meg, sok jellemző vonást és apró eseményt elevenítve föl hajdani szerelmével kapcsolatban – egyébként minden irodalmiaskodó szándék nélkül. Emlékeinek megörökítésében azonban határozott cél vezette: mint Adyhoz egykor igen közel álló valaki, segélyért folyamodott a Népművelési Minisztériumhoz. Mivel a teljes ismeretlenségből bukkant föl, szükségét érezhette, hogy a költőtől kapott levelein kívül egyébben is igazolni igyekezzenek a maga fontosságát annak életében. Csakis ezzel lehet magyarázni azt a képtelenséget, hogy egy sor vers keletkezését a költőnek hozzá fűződő kapcsolata eseményeiből eredezteti, noha – ez is Adyra jellemző paradoxon – ez a tartós és bizalmas viszony *soha* nem vált versfakasztó élménnyé. További abszurdítások Nyanyuci tollából: azt állítja, hogy őt Mylittának nevezte Ady, akit Léda szoktatott rá az alkoholra, és szakításuk után is ostromolt leveleivel a kapcsolat helyreállítására érdekében, őt pedig, mármint Nyanyucit okolta, amiért erre nem kerülhet sor. Ezek a gátlástalan konfabulációk nagyon bizonytalanra teszik, hogy hol és mennyire adhatunk hitelt az asszony írá-

sának. Aligha helytálló az a passzus Kovalovszky itt is alapos kommentárjaiban, ahol azt sejteti (IV. 755.), hogy a vers (el)tulajdonításokban szerepe lehetett Ady csalárdtságának és ravaszkodásának is, amivel az asszony ragaszkodását kívánta magának biztosítani.

Ezzel voltaképp végére is értünk az ismertetésnek, mely szükségképpen csak a legfőbb vonásokat emelte ki a két kötet Adyt megelevenítő, csaknem másfélezer oldalnyi írásaiból és a hozzájuk kapcsolt értékelő-mérlegelő kiegészítésekből. Mire megjelenik ez a recenzió, talán már kézbe vehetjük a sorozat V. kötetét. A Magyar Nemzet 1992. november 6-i számában adta hírül nagy örömmel s egyszersmind rezignáltan is a gyűjtő és sajtó alá rendező, hogy

bő 35 évi munka után végre pontot tehetett az *Emlékezések Ady Endrére* zárókötetének végére, és nyomdába került a kézirat. Bár nem sikerült megvalósítania eredeti tervét, a részletes Ady-életrajz megírását, a hozzá szükséges adatanyag legnagyobb részét viszont egybe tudta hordani. Bővelkedik az Ady-irodalom az övéhez hasonlóan nagyszabásúnak indult, ám végül torzóban maradt vállalkozásokban, gondoljunk az *Ady-Múzeumra*, Hatvany Lajos *Ady világára* vagy Bóka László és Király István könyveire. Kovalovszky Miklós azonban boldogan mondhatja el Zrínyi sorát: „Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat.”

Schweitzer Pál

FERNANDO LEPORI: RAGIONE NATURALE E RIVELAZIONE IN UNA DISPUTA ALLA SCUOLA DI RIALTO: IL „DE MORTALIUM FOELICITATE” DI NICOLÒ MODRUSSIENSE

Estratto de Medioevo XIII 1987. Padova, Ed. Antenore, pp. 223-301.

Folyóirat-publikációkat nem szokás ismertetni, de most mégis szükségesnek látszik, hogy a fenti különnyomatra felhívjuk az olvasók figyelmét. A Medioevo hasábjain Fernando Lepori kritikai kiadásában és bevezető tanulmányával először látott nyomtatásban napvilágot Miklós modrusi püspök (1427 előtt–1480) *De mortalium felicitate* című teológiai-filozófiai dialógusa. Evasio Leone nyomába lépve, aki már 1816–1819 között e mű kiadásának előkészítésén dolgozott, Lepori az olasz tudománynak régi adósságát törlesztette, egyszersmind nagy szolgálatot tett a magyar humanizmuskutatásnak. A dalmáciai származású „Nicolaus episcopus Modrusiensis” – így jegyezte magát, és így emlegették őt kortársai – jól ismert alakja a magyar irodalomtudománynak, éppen a *De mortali-*

um felicitate kapcsán, melyet Vitéz János váradi püspöknek ajánlott. Ajánló levelében a szerző leírta, hogy műve alapkérdésében a legtöbb teológiai szerző véleményével ellentétes állásfoglalásra jutott, különösen az óta „az örökké emlékezetes és nagyon boldog tél óta”, melyet Váradon töltött, ahol Vitéz nagybecsű bibliotékájának számtalan kötete között gyakran üldögélt együtt sok tudós férfival. A Vitéznek szóló episztolát Ábel Jenő, majd mások is kiadták, Miklós püspökről és hajdani könyvtárának Rómában őrzött értékes kódexeiről pedig, az olasz tudósokat megelőzve, Fraknoi Vilmos tett közzé alapos, máig nélkülözhetetlen tanulmányt, melyet Lepori is használt. Ezzel a valóban hiánypótló kiadással most végre maga a mű is – mely mindössze egy bécsi és egy római kódexben ma-

radt fönn – viszonylag könnyen hozzáférhetővé és olvashatóvá vált.

A katori (Cattaro, Dalmácia) születésű Miklós Velencében tanult és szerzett bölcsész-, valamint teológiai doktori fokozatot, majd 1457-ben szülőföldjén, Zenggben nyerte el a püspöki széket. 1461-ben II. Pius pápa kinevezésével a nagyobb jövedelmű modrusi püspökség élére került át, melyet haláláig kormányzott. Egyházpolitikai karrierje II. Pius pápa uralkodása idején kezdődött, és kapcsolatban állt a pápától szervezett török elleni keresztes hadjáratral. 1462 decemberében a pápa nunciusává nevezte ki, és fontos diplomáciai feladatokkal István boszniai királyhoz delegálta. István király megbízásából érkezett Magyarországra, hogy Mátyás királytól segítséget kérjen a török ellen védekező Bosznia számára. Mátyás 1463 őszén indította el hadseregét Boszniába, és pétervárad táboraiból – ahol bandériuma élén Vitéz János is mellette volt – küldte Miklós püspököt követeként Velencébe. Rövid idő múlva a követ visszatért Magyarországra, s innen valószínűleg 1464 nyarán távozott el. Galeotto Marzio szerint Mátyás király utasította ki őt országából, de valószínűbb, hogy II. Pius halálhíre szólította Rómába. Ezután haláláig Itáliában élt, a pápai állam jó néhány városában kormányzóként működött, és tudományos munkát végzett. Rómában hunyt el; nevét és emlékét főképpen kéziratban levő saját művei és egykori könyvtárának értékes kódexei őrizték meg számunkra.

A *De mortalium felicitate* munkásságának valószínűleg az első gyümölcse volt, de pontosan nem datálható. Fraknói hipotézisét, mely szerint a mű 1462–1463 tele tájt keletkezett, Lepori – úgy tűnik fel, helyesen – figyelmen kívül hagyta. Csak a Vitéznek szóló ajánló levelet tekintette datálásra alkalmas-

nak, mely 1461 tavasza–1464 nyara között bármikor keletkezhetett. Ez két évvel azután íródott, hogy a szerző a művét egy II. Pius pápához szóló ajánló levél kíséretében véleményezés végett a Szentszékhez küldte. Az összes adatot gondosan számba véve, Lepori messzemenő óvatossággal csak azt szögezte le, hogy a mű valamikor 1459–1462 között készülhetett el. Még ennél is kevésbé lehet tudni, hogy a szerző melyik év telét töltötte Vitéznél. Lepori szerint bizonyosan csak annyi állítható, hogy még magyarországi követsége, tehát 1463 előtt időzött Váradon.

Bár könyve keletkezése tájt a teológiai szakmunkák még többnyire a középkortól örökölt műfajokban íródtak, szerzőnk a dialógus műfajt választotta művéhez. Az ókori dialógust – mint ismeretes – Petrarca keltette új életre, majd a XV. században a humanisták egyik legnépszerűbb műfajává vált. A képzeletbeli beszélgetés a velencei Scuola di Rialtóban folyik, a karnevál egyik napján, melyen szünetel a tanítás. A beszélgetőtársak személyében a szerző egykori professzorának, Paolo dalla Pergola jogtudósának, valamint két volt iskolatársának, a Rómában működő Giovanni Cesariense orvosnak és Domenico Bragadinnak állított emléket. Szótlanul közöttük ül a szerző is, aki éppen Dalmáciából érkezett Velencébe. A beszélgetők fontos teológiai-filozófiai problémát vitatnak meg, és ennek során a hagyományos teológiai felfogást a professzor valamint az orvos, a szerző véleményét pedig Bragadin képviseli. Mind a hárman egyetértenek abban, hogy az ember legfőbb célja, boldogsága az isteni fölség, az isteni szubsztancia megismerése és tiszta, világos szemlélése. A vita csak azon folyik, hogy ez a cél hogyan érhető el. A hagyományos, közismert egyházi felfogás legfőbb képviselője és hivatko-

zási alapja Duns Scotus volt, akinek a könyveit – olvassuk – akár homályosságuktól, akár mélységüktől elborzadva sokáig olvasatlanul hagyták heverni, mindaddig, míg Itáliában elsőként Paolo dalla Pergola meg nem magyarázta a bennük kifejtett tanokat. A velencei professzor tehát, s vele együtt Giovanni Cesariense, Duns Scotus és „a legtöbb teológus” véleményéhez csatlakozik, amely szerint az ember csak Isten segítségével és kinyilatkoztatásaival érheti el a legfőbb célt. A szerző szöcsöve, Bragadin úgy véli, hogy ez tévedés. Állítja és bizonyítja, hogy az embernek Isten megismeréséhez és szemléléséhez nincs szüksége természetfölötti segítségre, erre a saját erejéből is képes. Isten ugyanis nyomokat hagyott önmagáról a természetben, és az ember ezekből, valamint saját természet adta képességeivel, a lelkével és az eszével, „a természet gyönyörű vezetésével” (pulcherrimo naturae ductu) fel tudja fogni Istent, és képes őt világosan, jól láthatóan szemlélni. A vitában Bragadin sorban megcáfolja ellenfelei teológiai és filozófiai érveit. Ezek végül elfogynak, és a scotisták elismerik, hogy Bragadin győzött.

Amint a két szerzői ajánlásból tudjuk, Miklós püspök – Paolo dalla Pergola hí tanítványaként – sokáig Duns Scotusnak hitt, majd Arisztotelészt és más szerzőket olvasva, mélyebben belegondolt a problémába, s így alakította ki a saját felfogását, amelyet Vitéz János és a váradi tudósok erősítettek meg. Bizonyára a váradi könyvtár számtalan kódexét forgatva is talált olyan passzusokat, melyek az ő véleményét látszólag igazolni. A Bragadin szájába adott érvek – mint Lepori gondos és imponáló forrásfeltáró munkájából látható – mindenekelött Arisztotelésznek és a filozófus középkori kommentátorainak, valamint több közismert teológiai szak-

tekintélynek és néhány ókori pogány szerzőnek (pl. Diogenész Laertiosznak, Cicerónak stb.) a műveiből valók.

Ha forráshasználatában talán nem is aranyira, szemléletmódjában, terminológiájában és stílusában a *De mortalium felicitate* újdonságot jelentett a XV. század teológiai-filozófiai irodalmában. Többek között azért is figyelemre méltó alkotás, mert jellemző és meglehetősen korai dokumentuma annak, hogy a humanizmus eszméi hogyan hatottak a teológiai gondolkodásra, s milyen nyomokat hagytak egy dalmáciai főpap szemléletmódján.

A természetet Szent Ágoston óta (akit Miklós püspök is idéz) a középkor gondolkodói – különösen Arisztotelész nyomán Szent Tamás – is nagyra becsülték és magasztalták, de a róla szóló pozitív értékelések a XIV. században erősödtek föl, majd a humanizmus és a reneszánsz fénykorában megsokasodva minőségi változáson mentek át. Azon a hosszú úton, mely Spinoza „deus sive natura”-jához vezetett, lényeges előrelépést jelentett a humanisták természetfelfogása. Ennek egyik legismertebb dokumentuma Lorenzo Valla *De voluptate* című dialógusa (1431), mely híres és sokat vitatott gondolatával („idem est natura, quod Deus, aut fere idem”) és természetdicséretével nagy hatást gyakorolt korára. A humanisták – Valla is – elismerték és időnként hangosan hirdették, hogy a természet Isten műve és eszköze, benne Isten látható, de sokszor elfeledkezve transzcendens létrehozó okáról, a természetet önmagában való értéként magasztalták, és az ember legfőbb igazodási mércéjeként, legbiztosabb útmutatójaként hivatkoztak rá. Miklós püspök teológiai műve a humanisták természetfelfogásával mutat rokonságot, és fontos állomása annak a folyamatnak, amelynek során az ember Istentől fokozatosan elválasztotta magát.

Miklós püspök attól félt, hogy majd „vakmerőséggel” és eretnekséggel vádolják, ezért jónak látta kipuhatolni, hogy a Szentszéknél mire számíthat. Művét eljuttatta II. Pius pápához, mert – mint írta – egyedül az övé „a legfőbb hatalom az isteni törvények megítélésében és magyarázatában”. Mint a Vitéznek írt ajánlásból tudjuk, Rómában a dialógust sokan dicsérték, kiváltképp a pápa, és „nyíltan senki sem támadta”. A humanisták körében a dialógus keletkezése idején még megszokott volt a kritikus gondolkodás és az önálló véleményalkotás, és II. Pius, maga is élvonalbeli humanista lévén, ezeket nem tartotta veszélyesnek egyháza szempontjából.

A mű kiadása – a legalapvetőbb és általánosan elfogadott átírási normák követése mellett – hűen tükrözi a dalmáciai latin nyelvhasználatnak a sajátosságait. A szóösszetételek közlésében Lepori ragaszkodott az alapul vett szerzői kézirat helyesírásához, sőt ennek következetlenségeihez is, így a kiadásban ilyen furcsa szóalakok láthatók,

mint „ipse met”, „dum taxat”, „quae ve” stb., vagy pedig „propter ea”, melynek egybeírt változatát is megtaláljuk. Az eredeti szövegben néhány nyelvtani hiba is akadt, ezeket a kiadó korrigálta. A szövegek központozás többször hiányos, következtelen, néha zavaró is. A kiadást alapos, színvonalas tanulmány egészíti ki, melyben a szerző, magyarországi szakirodalomra, sőt Fraknói magyar nyelvű művere is hivatkozva, ismerteti Miklós püspök legfontosabb életrajzi adatait és fennmaradt műveit, tisztázza a kéziratok problémáit, rögzíti és indokolja saját szövegkiadói munkájának kritikai alapelveit.

Hálásak lehetünk a Medioevo szerkesztőségének, hogy Lepori kiadását közzétette, mégis sajnáljuk, hogy ez az értékes tudományos munka nem önálló nyomtatvány formában jelent meg. Úgy névmutatóval (netán tárgy- és idézetmutatóval is) el lehetett volna látni, és bizonyára több érdeklődőhöz jutott volna el.

Pajorin Klára

IOANNES SYLVESTER: GRAMMATICA HUNGAROLATINA IN USUM PUERORUM RECENS SCRIPTA. NEANESI 1539

2 + A–mij (= 48) fol. Hasonmás kiadás. Szövegét kiadta Kószeghy Péter.

A kíséret tanulmányt írta Szörényi László. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, 1989. 26 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXII.)

A hasonmás kiadás publikálását Sárvár város Tanácsa javasolta, csendes és szerény, de illő és méltó megemlékezésül a *Grammatica Hungarolatina* sárvár-újszigeti megjelenésének 450. évfordulójára. A kiadás az egyetlen példányban fennmaradt eredeti nyomtatványról készült. Vékony, szerény kis könyv, címlapját fametszetes keretdísz, belsejét néhány iniciálé ékesíti. Első pillantásra úgy látszik, hogy címének megfelelően elemi latin nyelvkönyv, az alaktan legalapvetőbb tudnivalóival, me-

lyeket magyar nyelvű meghatározások, ragozási sorok kísérnek. Ezekben a latin grammatikát illusztráló magyarázatokban és a latinul megfogalmazott fejtegetésekben született meg az első magyar nyelvkönyv. Mint ismeretes, Sylvester János ebben a művében minden előzmény nélkül, pusztán a három szent nyelv grammatikájának az ismeretében elsőként fektette le a magyar nyelvről szóló tudatos megfigyelései eredményeit. Grammatikai szempontok alapján rögzítette a magyar

nyelv hangtanát, felvázolta alaktanát, lerakta a magyar nyelvvelés alapjait, és megfogalmazta nyelvünknek a három szent nyelvvel rokon vonásait, valamint elkülönítette sajátos jellegzetességeit. Amint műve ajánlásának gyakran idézett sorai mutatják, nagyon is tisztában volt a saját úttörő szerepével: „Mert velünk sem esett másként, mint azokkal, akik házuk falán belül elrejtve hatalmas kincset birtokolnak, de szerény körülmények között élve mégsem tudják élvezni, mert nem tudják, hol van elásva. Megvolt nekünk anyanyelvünk eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előástunk és napfényre hoztunk; és ha nem mondunk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk.” (Szörényi László fordítása.)

A mű süket fülekre talált a szerző kortársainál, több mint két évszázadig senki sem olvasta, és egyetlen ránk maradt nyomtatott példányát csak a XVIII. században fedezték föl. Azóta többször is kiadták, terjedelmes tanulmányokban magyarázták és értékelték. Nem eléggé. „Kár – jegyezte meg Tarnai Andor 1981-ben –, hogy érdemei az utóbbi húsz év eredményes kutatásai ellenére sem mentek még át a köztudatba.” Ez a helyzet lényegesen nem javult, de a fenti kiadvány nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Sylvester János érdemei szélesebb körökben is ismertekké váljanak.

A hasonmás kiadáshoz írt tanulmányból tudjuk, hogy – bármilyen hihetetlen is ez – a *Grammatica Hungarolatina*nak nincs pontos, a modern igények szerint átírt vagy kritikai kiadása. Első hasonmása Bloomingtonban és Hágában jelent meg, a második ugyan Budapesten látott napvilágot, de szűk szakmai réteg számára készült, és nem került könyvtári forgalomba. A legutób-

bi kiadás tehát igen nagy hiányt pótol; a mű századunkban most először jelent meg sokak számára hozzáférhető formában, az eredeti olvasásának az illúzióját keltve, egyszermind megfizethető áron.

A faksimile kiadáshoz Szörényi László írt tudós és élvezetes tanulmányt. Ismertette a fennmaradt könyv történetét, eddigi kiadásait, majd sokat vitatott műfajával foglalkozott. Címét alapul véve, a grammatika azért íródott, hogy gyermekek használják. Szörényi véleménye szerint azonban a mű nem egyszerűen tankönyvnek vagy tanári segédkönyvnek készült, hanem előtanulmánynak az Újszövetség magyar fordításához, és olyasfajta tanítás vezérfonalául szolgált, amelyben a grammatikai ismeretek megszerzése együtt járt a Szentírás-olvasással. Ennek az oktatásnak az volt a végső célja, hogy a tanulók a bibliai szöveget anyanyelvükön tökéletesen tolmácsolják. A tanulmányíró úgy véli, hogy ez a cél okozta a mű többszemponytúságát, aránytalanságát, azokat a rövidebb-hosszabb kitérőket, melyek azt a láttszatot keltik, mintha a szerző figyelme elkalandozott volna a szorosan vett tárgytól.

Ahhoz, hogy a közép-európai grammatikák között kijelölje a mű helyét, Szörényi felhasználta Ising Erika 1970-ben németül megjelent könyvének eredményeit. E szerint Sylvester munkája nem tekinthető ugyan pusztán utánzatnak, de létrejöttére nagy hatással voltak Aelius Donatusnak, a 350 körül élt grammatikusnak a művei, melyek – más nyelvtanok mellett – térségünkben egészen a XIX. századig közkezen forogtak. Sylvester művében Ising a kelet- és közép-európai nyelvtanokhoz képest „új és megszokottnál magasabb fejlődési fokot” látott, „melyben bekövetkezett az átlépés a glosz-

százó szembeállításától a nyelv tudatos megfigyeléséig, végül pedig önálló tudományos rögzítéséig”.

A grammatika Donatus szerinti oktatása és a humanizmus egymást nem zárja ki, hiszen tanári munkájukban élenjáró nyugat-európai humanisták is használták a IV. századi grammatikus műveit. Sylvester könyve humanista alkotás, és benne – hangsúlyozta Szörényi – „az olasz humanizmus egyik legnagyobb nyelvtanítójának”, Janus Pannonius mesterének, Guarino Veronesének a hatása mutatható ki.

A mű legnagyobb érdemének Szörényi a helyesírási reformját tartotta, mely a héber nyelv mintájára a mellékjeles helyesírást szorgalmazta, és az etimológus helyesírásnak vetette meg az alapjait.

Szörényi többször is rámutat, hogy a latin–magyar grammatika írója fölülmúlhatatlan módon szerette szülőhazáját és anyanyelvét. Észrevéteti velünk azt a humanistára jellemző megnyilatkozást, hogy Sylvester „panegirikus hangon magasztalja alig ismert

szülőhelyét, Szinyérváralját, de mindjárt görög nevet is akar neki adni”. Ezt a megfigyelést megelőzi a tanulmányban egy olyan gondolatmenet, amelyet érdemes teljes terjedelmében idézni: „Nyelvtana és vele szoros összefüggésben Újszövetség-fordítása heroikus kísérlet arra, hogy fölzárkóztassa irodalmunkat a korszerű, modern értelemben vett nemzetekké alakuló európai népek közösségéhez. Erasmus magyar barátainak, tisztelőinek és tanítványainak köre sok olyan törekvést ápolt, amely belül maradt a latin kultúra egy szűkebb elit által ápolt eszményein. A népnyelv felé nagy lelkesedéssel fordult viszont egy olyan réteg, amely – a reformáció ígézetében – lemondott Erasmus magas eszményeiről. Szinte Sylvester az egyetlen, aki össze tudta egyeztetni ragaszkodását az évezredes latin hagyományhoz, valamint hazájának és anyanyelvének a felfedezés izgalmával átfűtött szerelmét.”

Pajorin Klára

SZÉKELY ISTVÁN: ZSOLTÁRKÖNYV. KRAKKÓ 1548.

A fakszimile szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter. Kísérőtanulmány:

Szentmártoni Szabó Géza. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA

Irodalomtudományi Intézete, 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVI.)

A Varjas Béla által alapított hasonmásorozatot huszonhatodik kötete a XVI. századi nyomtatott magyar bibliafordítások kedvelőit örvendezteti meg: Sylvester János Újszövetsége (1541) és a sorozaton kívül megjelent Vizsolyi Biblia (1590) két kiadása mellé odatehetik polcukra Székely István prózai zsoltafordítását is. Ráadásul Székelynek ez a második műve a sorozatban, a harmadik kötet 1960-ban az ő világkrónikája volt, melynek kísérő tanulmányát annak idején Gerézdi Rabán írta.

Nem kell külön hangsúlyoznom, mekkora jelentősége volt abban a korban a bibliafordításnak: Székely egyike azon tanult protestáns prédikátoroknak, akik megpróbálkoztak ezzel. A *Zsoltaárkönyv* lett volna az első lépcső, többször utal arra, hogy létezik folytatás is, mégsem jelent meg nyomtatásban több részlet tőle. Mint más magyar Biblia-fordítók, ő is a héber eredetire hivatkozik mint forrásra (ez volt a kor humanista követelménye), ennek ellenére Sebastian Münster héber–latin Ószövetségének nyilvánvalóan inkább

csak a latin felét követte – ilyen volt a hazai gyakorlat ebben a században. Több mint jelképe, hogy élete végén, 1563-ban, rövid ideig együtt volt lelkes Göncön Károlyi Gáspárral, azzal az emberrel, akinek végül sikerült az egész mű lefordítása.

Nem méltatom tovább az eredeti alkotást – rátérek a hasonmás kiadásra, s előre is jeleznem kell, hogy nem könnyen teszem, mert kollégáim munkájáról kritikus hangon kell szólnom. Egy fakszimilének általában két haszna van: először is hozzáférhetővé teszi a régi könyvet a szakemberek, érdeklődők és könyvgyűjtők számára, másodsorban kíméli az eredeti példányokat a használatától. Habár az Argumentum Kiadó kétféle (egy drágább és egy olcsóbb) változatban, külsőre szépen oldotta meg feladatát, szomorúan kell jelentenem, hogy az Evangélikus Országos Könyvtár teljes és végig olvasható példányáról nem sikerült egyenletes minőségű másolatot készítenie. S miután a szöveg helyenként olvashatatlanná halványult, bizonyos esetekben előfordulhat, hogy a kutatónak mégis el kell mennie a könyvtárba, s megnéznie az eredetit. Így ez a kiadvány a szakember és az érdeklődő számára nem mindig megfelelő, az eredeti példányokat sem kíméli teljesen, csupán a könyvgyűjtő használhatja arra a drágább változatot, hogy kitöltse a lyukat a polcán.

Rátérve ezek után a kísérő tanulmányra, el kell mondanom, hogy mivel Gerézdi Rabán korábban említett dolgozata kimerítően tárgyalta Székely István életét és munkásságát, Szentmártoni Szabó Géza tudatosan nem törekedett még egyszer felmondani a leckét. Csak az alapadatokat sorolja fel meglehetősen töredezetten és szakadozottan, néhány ponton kiegészítve és kiigazítva Gerézdit; a fő törekvése az, hogy

magához a műhöz adjon használati segítséget szómagyarázattal, a szerző jegyzeteinek kommentálásával és a példányok leírásával. A recensensben azonban (aki eléggé sokat foglalkozott a korszakkal és a tájegységgel) némi úrt hagyott ez a vázlatosság, az alapvető összefüggésekre való utalás hiánya. A tanulmányíró helyében én nem tudtam volna megállni, hogy ne beszéljek a vidék (Északkelet-Magyarország) korai reformációjáról, Székely író-paptársairól (Gálszécsi István, Szkárosi Horváth András, Batizi András stb.). Rámutattam volna, hogy a szerző csak Krakóban tanult, Wittenbergben nem, s hogy ennek milyen műveltségbeli következményei vannak. Elmagyaráztam volna, mit jelent az, hogy valakit 1556-ban (a helvét irányú egyházak megalakulása előtt évekkel) szakramentáriusnak neveznek: azt, hogy feltehetően Kálmán-csei Sánta Márton követője volt.

Az összefüggéseken túl ténybeli problémáim is vannak a kísérő tanulmánnyal. Az első: Kemény Lajosra hivatkozva azt állítja, hogy Székely 1540-ben Abaujszántón volt prédikátor. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy levéltári kutatásaim nyomán ellenőrizni tudom Kemény Lajos forrását: ez egy levél, amelyet Székely 1540. október 9-én írt Abaujszántóról Kassa város tanácsának (Archív Mesta Košic, Tabularium metropolitanae civitatis Cassoviensis, Supplementum H. 1636/4.), ebben azonban nem jelöli meg az állását. 1540-ben (1541 legelején bekövetkezett haláláig) Szántai István volt Abaujszántó protestáns prédikátora, szerzőnk csak az iskola rektora lehetett mellette – egyébként a szakirodalom többsége is így tudja ezt. Másodsorban hiányolom Iványi Bélának egy adatát (*Göncz szabadalmas mezőváros története*, Karcag, 1926. 39–40.), amely elmondja, hogy Dobó István mint föld-

birtokos rendszeresen sarcolta Göncöt, lecsukatta a főbíró, mire a polgárok 1561-ben levágták néhány szolgáját. A megtorlás sem késlekedett: Dobó is leöletett néhány göncit, s a város plébánosát (elsópapját) halállal fenyegette meg. Ez a pap senki más nem lehetett, mint Székely István; a Dobó Domokos (István testvére) által pártfogolt Károlyi Gáspár ekkor még nem volt itt. Ez az epizód jól rávilágít arra, hogy Székely a korai reformátorok harcosabb típusához tartozhatott, akik nem hagyták szó nélkül a nagybirtokosok kilengéseit, s a társadalmi konfliktusokban a polgárság és a köznemesség mellé álltak. Szentmártoni Szabó Géza is leírja azt az esetet, amikor Perényi Ferenc 1550-ben összetűzésbe került a szikszói polgárokkal, akik elmenekültek emiatt az otthonukból, minek következtében papjuk, Székely István még ez évben kassai polgárjogot kapott. Jellemző (amit viszont a kísérő tanulmány nem

mond el), hogy szerzőnk egyik közneves pártfogója, Réghy Kelemen sem volt felhőtlen viszonyban a vidék nagyuraival, hangácsi udvarházát ugyanis 1549-ben Serédi Gáspár ostromolta meg és fosztotta ki, 1556-ban pedig ugyanezt követte el Bebek György – az első a Habsburg-, a második a Szapolyai-párt nevében fellépve. Olyan anarchikus idők voltak ezek, amelyekben teljesen megalapozottak voltak Szkárosi Horváth András prófétai hangú kirohanásai. Ha Székely István rendelkezett volna hozzá hasonló költői tehetséggel, neki is lett volna mit megírnia.

Mit mondhatnék összegzőképpen erről a hasonmás kiadásról? Csak annyit: reméljük, lesz még jobb is, s még egyszer nem kell a recenzensnek ebben a sorozatban a rossz nyomda-technikai minőség miatt panaszkodnia.

Szabó András

VÖRÖSMARTI MIHÁLY KÁLVINISTA PREDIKÁTOR MEGTÉRÉSE HISTÓRIÁJA

Sajtó alá rendezte Jankovics József, Nyerges Judit. A kísérőtanulmányt írta Jankovics József. A latin szövegeket fordította és a jegyzeteket írta Geréby György. Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 343 l.

Egy művelődéstörténeti értékű szövegemlék teljes kiadása önmagában is ünnepelhető esemény a filológusok kicsiny táborában. Persze azért is, mert szeretnek ünnepelni – még inkább azért, mert a Veresmarti Mihály megtérése históriája említésekor a legtöbben „értően bólintunk”: igen, végre megjelent a teljes szöveg.

Tudjuk, hogy Ipolyi Arnold 1875-ben a szemelvényes kiadás mellett egy vasos monográfiát szentelt a megtért kálvinista lelkész életének (nem kevéssé propagandisztikusan is emlegetve a rekonverziót, csakúgy mint negyed évezreddel

előbb Pázmány Péter), Máté Károly *A magyar önéletírás kezdeteiről* írott összefoglalásában, majd Nemeskürty István egyik első könyvében, a *Magyar széppróza születésében* kapott fejezetet Veresmarti. Frissebb élményként Bitskey István tanulmánya villan át a tájékozottabb szakember agyán. Szóval ismerős a szöveg, el is tudjuk magunkban helyezni.

Azután következnek a meglepetések. A mű elején az ajánlások; a teljes opus ismeretében az a benyomásunk, hogy a legjobb részei a munkának. Ezekre nem emlékezünk, jóllehet Jakab Elek már 1891-ben kiadta őket. Janko-

vics az utószóban fel is emlegeti: kiesett a szakmai köztudatból ez a szövegközlés. Azután a teljes szöveg, margójegyzetekkel. Az utószóból megtudjuk: ilyen a Túrócszentmártonban (Martin) lévő eredeti kézirat is – kiadásra előkészített; tehát nem a sajtó alá rendezők elmés ötlete, archaizálási szándéka folytán keseredett meg kortárs nyomdászaink élete (a margójegyzeteknek a margón való közlésével).

A szöveget egy lélegzetre elolvasni akarók hamar feladják. Talán jobb lett volna, ha Vörösmarti (fogadjuk el a szerző, Jakab Elek és a mostani sajtó alá rendezők névalakját) megírja színopszisként a megtérés históriáját, majd egy „Az ennek kapcsán velem megtörtént dolgok” címmel egy másik könyvet haz az utókorra.

A szövegben való eligazodást segítő s a Jankovics József írta utószó több állítása ismét meglep bennünket.

– A mű nem a megtérés lelki folyamatának históriája, mert Vörösmarti már 1604–1605-ben lelkében katolizált, s e post festa megírt munkájában a deklarált áttérésig eltelt idő „külső történetét” adja (ilyen értelemben tehát nem a magyar confessio-irodalom fontos állomása a mű);

– „Vörösmarti Mihály nem önéletrajzírói szándékkal fogott tollat, mikor *Megtérése históriája* megírásának ötlete megfogamzott benne” – mondja Jankovics (276.), majd: „Az önéletrajzokra oly jellemző szándék azonban elvitathatatlan a história szerzőjétől.” (277.) – A két idézet, így kiemelve, ellentmondó állítást takar, de az utóbbi idézetben használt „szándék” szó értelmeződik, s végső soron Jankovics azt állítja, hogy annyiban emlékirat, amennyiben saját élete példájával óvja kortársait az eretniségben való léttől.

– Vörösmarti Mihály nem eredeti gondolkodó (ő maga sem mondja ma-

gáról); az eredeti magyar, önállóan fogalmazott próza sem igaz tehát, állítja Jankovics.

Összegezve: akikről a szakma eddig úgy tartotta, hogy mondtak valamit Veresmarti/Vörösmartiról (Máté, Nemeskürty, Bitskey), központi mondanójukban alapjában nincsen igazuk.

Vajon igaza van-e a szöveg értelmezésében Jankovics Józsefnek? A sajtó alá rendezés, illetve a jegyzetelés gondossága nagy könnyebbség annak, aki a mai helyesírásra adaptált, de Vörösmarti nyelvhasználatát megőrző kiadásból akar véleményt formálni a fenti három kérdésben. Mivel a sajtó alá rendezők az autográf kéziratot használták, annak belső utalásrendjét megtartották, így meggyőző számunkra az a tény, hogy a műről ma rendelkezésre álló autográf kézirat „az alkotásfolyamatba és annak utómunkálataiba” is bepillantást enged. Tehát van egy Vörösmarti-kézirat, amelyet az alappéldány elkészülte után a szerző maga még utalásokkal látott el, neveket fedett fel stb. Örültünk volna, ha a különböző színű tintákkal írt szöveg elkülönül, hiszen alkalomadtán nem lehet érdektelen megtudni: ki az, akinek a nevét Vörösmarti előbb elhallgatta, majd néhány év múltán még is elárulta?

Ennél is jobban hiányzik nekem az utószóból annak a kifejtése, hogy Jankovics József miként képzei el a mű geneziséét: az alkotásfolyamatba mikortól enged bepillantást az autográf kézirat. Lehetett-e Vörösmartinak egy naplója, amelyet többször elkezdett, amelyben megírta önvallomását, amelynek alapján jött létre esetleg az az általa készített tisztázat, melyet azután évek múlva utalásokkal, névfelfejtésekkel egészített ki? Miért nem jelent meg ez a mű a korban – kérdezném másodsorra, hiszen e kérdésre sem kapunk vá-

laszt az utószó írójától. Pedig nem érdektelen kérdések ezek, a fenti három tagadás (nem a confessio-irodalom része, nem önéletírás, nem eredeti gondolatosságú mű) igazának megítélésében sem. (Pontosabban: a gondolati eredetiség hiányát illetően nem nagyon lehet vitatkozni: Bellarmino, Lessius, Pázmány s kevés eredetiség – ezt az értékelést el lehet fogadni.)

Kétségtelen: Jankovics végre Vörösmartinak a korban kiadott könyveivel (*Tanácskozás; Intő, tanító levél*) együtt olvasta el a *Megtérése históriája* kéziratát. Az együtt-olvasás mélyítette el benne a hangsúlyosabb Pázmány-hatásra vonatkozó meggyőződést, amely minden bizonnyal igaz (akkor is, ha a *Kalauzzal* való motivisztikus egyezések topikusak is lehetnek). Szerintünk Jankovics igazán fontos mondandója az *Őt szép levéllel* való formai rokonság fölismerése, amely egyben műfaji rokonságot is takar.

Fontos emlékeztetni arra a vitára, amely Jankovics és Bitskey között (s tárgyban: Jankovics és az őt korban megelőző szakirodalom) között folyt Misztótfalusi Kis Miklós *Mentsége* kapcsán. A szakirodalom rója a tiszteletköroket, s tartalmi oldalról elindulva társadalomtörténeti, történelmi, egyháztörténeti stb. argumentációval próbál irodalomtörténeti, sőt irodalmi síkon véleményt formálni irodalmi szövegemlékekről – s nem jut igazán eredményre. Jankovics a *Mentség* kapcsán is, a *Megtérés históriája* kapcsán is a megformált-ságra, a retorizáltságra utal. Iroda-

lomtörténeti értékelésben azokat a szempontokat érvényesíti, amelyek oda tartoznak, s nem állítja, hogy Vörösmarti műve például egyháztörténetileg nem értékelhető forrás.

Ha jól értem az utószó írójának szándékát, gondolatát ad absurdum vive (s persze így már nem igaz!): Vörösmarti szövege azért nem jelent meg a maga korában, mert az *Őt szép levél* mellett rossz volt mint irodalmi mű. Gondolatilag nem önálló, amit mondandó, azt forrásai elmondják érthetőbben, meggyőzőbben.

Vitairatnak vagy propagandaanyagának jó? Lehetséges, ám hosszú vizsgálódást igényelne azt megmondani, mely években lett volna túl kevés, szelíd, s melyekben lett volna éppen nem aktuális a megjelenése. Azt hiszem, Pázmány jobban támogatta volna (ha ugyan létezett) Vörösmarti *Confessiones*-ének megjelenését. Valódi propagandaértéke annak lett volna.

Jankovics József végső értékelésében (281.) érződik a saját filológiai eredményétől kissé csalódott szakembernek „azért ez és ez a nagy erénye” kezdetű (ön)vigasztalása (hiszen több felsőfokú jelzőtől megfosztotta Vörösmarti prózájának, szellemi erejének értékelését), amit elképzelhetően a kortársak közül is többen érezhettek, akik ismerték Vörösmarti *Megtérése históriáját*, de akkor nem tartották megjelenésre érdemesnek. Lehet, hogy maga a szerző is köztük volt?

Monok István

PIARISTÁK MAGYARORSZÁGON 1642–1992

Rendtörténeti tanulmányok. Szerk. Holl Béla. Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség, 1992. 350 l.

A Magyar Piarista Rendtartomány 1992-ben ünnepelte a rend magyarországi megtelepedésének 350. évfordu-

lóját. Az ebből az alkalomból kiadott tanulmánykötet fejezeteket mutat be a rend magyarországi történetéből, s

közvetve tükrözi azokat a nehézségeket, amelyekkel a magyar piaristáknak az elmúlt évtizedekben meg kellett küzdeniük. A szerkesztés nem törekedett a magyar rendtartomány egész történetét és jelentőségét reprezentáló kötet összeállítására, s az előző jubileum óta eltelt időszak tárgyalását sem tartotta időszerűnek. Ez utóbbi tartózkodás azért is szembevetendő, mert például a Jézus Társasága közelmúltban újjászervezett Magyarországi Rendtartománya máris több kiadványt jelentetett meg a kortárs magyar jezsuiták életéről és a rendtartomány II. világháború utáni történetéről.

A Jelenits István tartományfőnök előszavával megjelent kötet hét tudományos igényű tanulmányt tartalmaz különféle szakterületekről. Értékes dolgozatokat olvashatunk például a rendalapító ikonográfiájáról (Szilárdfy Zoltán), a rend keletkezéséről (Tuba Iván), a tatai kollégium XVIII. századi (Hegyi Ferenc) és a tatai gimnázium XX. századi történetéről (Körmendi Géza). Ezeket egy, a szegedi talpascserkészetre való visszaemlékezés (Révai József), a piarista rendtartományok áttekintő ismertetése (Megyer József) és az utolsó ötven év emlékkönyveinek, évkönyveinek és iskolai értesítőinek bibliográfiája egészíti ki (Somogyváry Gyula). A gyűjteményt a tanulmányok olasz nyelvű összefoglalója teszi teljessé. Az írások egyik része a kötetbe készült, másik része kéziratban maradt vagy nehezen hozzáférhető helyen megjelent dolgozatok újraközlése. Az Argumentum Kiadó által gondozott kötet mindenképpen nyeresége az újkori magyar egyház- és művelődéstörténetnek, ezen túlmenően néhány tanulmánya az irodalomtörténet figyelmére is igényt tarthat.

Ezek közül az egyik Balanyi György még 1948-ban készült tanulmánya Tapolcsányi Gergelyről (1713–1773), Ka-

lazanci Szent József első magyar életírójáról. A különféle rendi funkciókat betöltő Tapolcsányi több prédikációt és iskoladrámát írt, illetőleg rendezett, a felvilágosult pedagógia programjából különösen a nemzeti tárgyak oktatását támogatta. A fiatal Dugonics Andrásra tanárai közül ő hatott a legmélyebben, s az irodalmi pályán is ő indította el. Élete vége felé megírta a rendalapító életrajzát. Balanyi szerint az 1772-ben kiadott munka különféle források felhasználásával készült, önálló alkotásnak tekintendő, amely a szerző kritikai értékét és ízes, népies fordulatokban gazdag nyelvét egyaránt tanúsítja.

Ide kapcsolható Gyimesi István tanulmánya a legnevesebb Tapolcsányi-tanítvány, Dugonics András matematikai munkásságáról, amely egy új irodalomtörténeti Dugonics-kép kialakításához is hozzájárul. Gyimesi kimutatja, hogy Dugonics a *Tudákosság könyveit* II. József nyelvrendelete előtt adta nyomdába, s ezzel bizonytalanná teszi az „öntömjenezés” elképzelést. Másfelől e mű Dugonics „mathesis pura” előadásainak magyar változata, melyben a tudományos műnyelv kifejezéseinek magyarosítására vállalkozott. A kísérlet eredményességét számos máig használt, először Dugonicsnál szereplő matematikai kifejezés tanúsítja.

A harmadik irodalomtörténeti vonatkozású dolgozat Holl Béláé a podolini piaristák első könyvvásárlásairól. Az 1646–1658 közötti tulajdonosi bejegyzések és egy 1696-os összesítő jegyzék alapján végzett részleges állományrekonstrukció, valamint az utólagos szakrendi besorolás nyomán árnyalt képet kapunk a podolini könyvtár összetételéről, a könyvbeszerzés körülményeiről és a műveknek a kollégium szellemi életében betöltött szerepéről. Így például megtudjuk, hogy több kötet David Frölich könyvtárából jutott

Podolinba. Az 1696-os jegyzék meglepően differenciált szakbeosztást mutat: a szorosabb értelemben vett szépirodalmi művek elsősorban a Poetae Sacri, a Poetae Profani et Politici, a Comici, Tragici et Dialogici, valamint a Poetici, Mythologici, Hieroglyphici szakokban voltak találhatóak. A gyűjtemény tudós, humanista jellegét bizonyítja a nagyszámú görög és latin auktor mellett egy 1610-es Petrarca-kiadás jelenléte, míg Justus Lipsius összesen hat művel sze-

repel a rekonstruált állományrészben. A klasszikus verselés keresztény mintái között megtalálható volt például VI-II. Orbán *Poematájának* 1634-es antwerpeni kiadása, mellyel a pápa az 1636-ban Rómába zarándokolt Zrínyi Miklóst is megajándékozta. Holl Béla végső következtetése szerint „a magyarországi piaristák könyvműveltsége az itáliai rendházakét követte, és azok színvonalát el is érte”.

Tüskés Gábor

A MAGYARORSZÁGI KATOLIKUS TANINTÉZMÉNYEK SZÍNJÁTSZÁSÁNAK FORRÁSAI ÉS IRODALMA 1800-IG

Sajtó alá rendezte Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna, Varga Imre, szerkesztette Varga Imre. Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 268 l.

Az iskoladráma és iskolai színjátszás történetének kutatása az utóbbi években jelentős eredményeket hozott. Sorra jelentek s jelennek meg a szövegkiadások (*Régi Magyar Drámai Emlékek*, XVIII. század, I–III. 1989–1991), az egyes témákkal foglalkozó tanulmányok (pl. *Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989), újabban pedig egy kismonográfiával is gazdagodott az idevágó szakirodalom (Kilián István: *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., 1992). Mindezekhez társul Hopp Lajos szerkesztésében *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* címmel útra indított sorozat, amely a témára vonatkozó mindennemű adatok összegyűjtését és regisztrálását tekinti feladatának. Ebben a szeriában idáig a jezsuita és a protestáns anyag – Staud Géza, ill. Varga Imre munkájának eredményeként – megjelent, a piarista kötet készül, az összes többi katolikus tanintézet színjátszásának forrásait és kútfőit pedig a jelen kiadvány tartalmazza.

A kötet 333 dramatikus esemény adatait rögzíti, valamennyi az iskolai

színjátszás körébe tartozik, természetesen csakis a legtagabb értelemben. A jelmezes szereplő, az élszóval történő előadás, a spectaculum, a konfliktus, a nézők jelenléte egyaránt olyan elem, amely fellelhető az iskolai életben és a vallásos neveléshez kapcsolódó nyilvános szereplésekben, így az ilyen ünnepléses előadások egységbe foglalható művelődéstörténeti kategóriaként értelmezhetők. Ezért tartozhatnak közéjük többek között a különféle proceszsiók, flagellánsmenetek is. Korántsem csupán drámacímek lajstromát kapjuk meg tehát a most megjelent kötetben, hanem a legkülönbözőbb írásos feljegyzéseket, amelyek egy-egy előadással kapcsolatosak (pl. engedélykérés az előadásra, esetleg ennek tilalmazása, feltételei, anyagi támogatásuk, színpadi kellékeik, kiadásai, a nézőkre tett hatásuk, szereposztás, közjátékok stb.). Mindezt természetesen csak igen sokféle kútfő feltárásával lehetett összegyűjteni. A levéltári és könyvtári munka kiterjedt a különféle jegyzőkönyvek, historia domusok, misszilizsek, nyomtatott színlapok, színi programok hosszú so-

rára. Számos új adat került így elő, főként latin nyelvű előadásokra vonatkozóan. Nyilvánvaló, hogy a leltár nem lehet teljes, a további kutatások bizonyára jelentősen gazdagítják majd, a kötet azonban így is megbízható alapot teremt ahhoz, hogy képet alkothassunk a 19. század előtti iskolai színlelőadások világáról.

A szerzetesrendek közül a kötet a bencések, ciszterciek, ferencesek, minoriták, pálosok, premonstreiek és a Notre-Dame apácák tanítványaikban folyó dramatikus játékok emlékeit tartja számon, de közülük mennyiségileg csupán a ferences és a minorita színi tevékenység tetszik jelentősnek, a többi inkább csak színesítette az összképet. A minorita anyagot Kilián említett könyve részletesen bemutatta, így indokolt, ha most főként a ferences színjátszás adatainak újdonságértékét emeljük ki. Az egész kötet egyharmada, több mint száz adat a Ferenc-rend forrásaiból állt össze Pintér Márta munkája nyomán. Az információk tíz helyről (Baja, Csíksomlyó, Gyergyószárhegy, Gyöngyös, Körnöcbánya, Mikóháza, Szabadka, Szombathely, Trsztena, Zombor) származnak, ezeken a településeken működött ferences rendház, többnyire kisgimnáziummal. Kivétel Csíksomlyó, ahol 1719 óta nagygyimnázium volt a rendnek, hat osztállyal, így érthető, hogy innen származik a legtöbb adat. Itt állandó színjátszás folyt, évente több előadásra is sor került, ezt bizonyítja, hogy 1721–1782 között 80 esetben mutattak be „ludus scaenicus”-t. Kívánatos lenne tehát a magyarországi ferences színjátszás összefoglaló igényű feldolgozására mielőbb sort keríteni, hiszen a jezsuiták, minoriták és piaristák ilyen irányú tevékenysége mellett az övéké volt a legjelentősebb, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt.

A most közzétett adatok szerint a ferences színjátszás műfaji szempontból igen sokszínű lehetett, ezt a művek címében található megjelölések is illusztrálják (Passio Christi, Actio parascevice, Tragoedia, Comoedia, Dialogus, Actio figurifica, Actio allegorica, Actio sacro historico-tragico parascevice, Actio populo per scenas exhibita, Actio pentecostalis, Lusus bucolici, Actus rhetorice-poeticus stb.). Valamiféle pontosabb műfajkatalógus vagy tipológia összeállítása valószínűleg reménytelen vállalkozás volna, részint a hiányos adatok, részint a műfaji átmenetek, keveredések és ötvöződések miatt. Legfeljebb típusok, jellegzetes témakörök és ünnepi alkalmak határozhatók meg, s körük csoportosítva lesznek majd áttekinthetők az iskolai színjátszás jellegzetes formái, műfaji variánsai. Ilyesmi azonban nem volt feladata a jelen kiadványnak, amely – szemléletes módon – iskolatípusok, azon belül városok és kronológiai rend szerint haladva sorolja fel az adatokat.

A szerzetesrendeken kívül a királyi katolikus gimnáziumok (Gyulafehérvár, Nagyvárad, Székesfehérvár), a nagyvárad nemesi konviktus, az iglói katolikus gimnázium, a balászfalvai görög katolikus gimnázium és a szeménáriumi növendékpapság egri, győri, pécsi, pesti, pozsonyi és veszpremi iskolai színjátszása szerepel adatokkal a kötetben. Nagyon valószínű, hogy mindez csak a „jéghegy csúcsa”, az információk jó része elveszett vagy lappang, s a barokk kori magyarországi iskolai színi élet jóval gazdagabb volt, mint amennyi ma adatokkal igazolható. Épp ezért fontos a fennmaradt szövegek, híradások s mindennemű egyéb utalások számbavétele, amelyért éppen e kötet sajtó alá rendezői már eddig is igen sokat tettek. Korántsem öncélú

adathalmazásról van itt szó, még akkor sem, ha tárgyilagosan be kell látnunk: némelyik előadás és szöveg eléggé gyarló, olykor erősen áttetszik rajtuk a didaktikus szándék, s a szereplő jellemek is egysíkúak. Nem feledhető azonban, hogy többnyire tizenéves diákok adták elő őket, s a nagyszámú nézősereg előtt színre vitt produkciójuk szerves részét alkotta retorikai stúdiuumuknak.

A magyarországi iskolai színjátszás történeti adattára hozzásegít ahhoz,

REJTŐ ISTVÁN: MIKSZÁTHIÁDA

Cikkek, tanulmányok. Budapest, 1992. 384 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 20.)

A szerző nem érthette már meg ennek a kötetének megjelenését, amelyben a Mikszáth-filológiát szolgáló legfontosabb írásait gyűjtötte össze. A kritikai kiadás munkamegosztása hozta magával, hogy túlnyomó többségük 1882-től az 1890-es évtized közepéig követi a nagy palóc novellaírását és publicisztikáját. Véletlen folytán az elbeszélések között nem akad vitathatatlan remekmű, ám annál sokszínűbb a keletkezés-történetük: az egyik megírásához Thaly Kálmán könyvét forgatva kap kedvet, a másik témáját a képviselőház folyosóján szippantja fel, de a híres, kaszát vásárló parasztot már saját szemével láthatta Szegeden. Olvasmányélmény és megfigyelés tehát egyaránt fontos lehet novellái létrejöttében, s nehéz volna közzöttük rangsort állítani fel.

Az életrajzíró Mikszáthot nagy erényeivel és kétségtelen hibáival együtt láthatjuk *Az életrajzi regény keletkezése* című dolgozatban (156–199). Az adatok garmadájából épült fel ez a két kötet, amely a bölcsőtől a sírig követi Jókai útját. Családtag és házi orvos, irodalomtörténész és bibliográfus egyaránt

hogyan rekonstruálható legyen a barokk kori közműveltség, közgondolkodás és ízlés számos olyan vonása, amely más forrásból aligha lenne megismerhető. A kötet használhatóságát jelentékeny mértékben növeli a szerzői mutató, a címmutató és a bevezető tanulmány német fordítása, amely a téma közép-európai komparatív vizsgálatához is támpontot nyújt és további ösztönzést ad.

Bitskey István

hozzászólhatott az első kötet kefelevonatához, ám csak Gyulai lapszéli jegyzetei maradtak fenn. Bizony a szerző még adatszolgáltatás tekintetében sem adott mindig hitelt neki, s jellegzetes tévedései (olykor magukból a Jókai-memoárokból származó pontatlanságai) az új edíciók révén azóta is nemzedékről nemzedékre szállnak. Gyulait követve sok botlást elkerülhetett volna! (Lásd pl. Jókai MTA-tagságának elbeszélését, 207.)

Politikai, mentalitástörténeti szempontból igen érdekesek az újságíró Mikszáth 1883 nyarán Nyíregyházáról a Pesti Hirlapnak küldött tudósításai. Az őszintén liberális író nem fogadta el a zsidó rituális gyilkosság bárgyú és célzatos meséjét, karcolatai olykor mégis félreérthetők. Rejtő széles korhátér feltárással mutatja meg, mennyire hajlamos volt a szélsőségekre az akkori „művelt közvélemény” számottevő része. Idézve a képviselőházi naplót, rávilágít pl. a Függetlenségi Párt egy-két jelesének (Herman Ottó, Mocsáry Lajos) az antiszemitáktól kölcsönzött javaslataira, a Pesti Hirlap in-

gadozásaira. Így összehasonlítási alapot teremt, amely hozzásegít az igazságosabb megítéléshez.

Elismerve Rejtő egyéb, ezúttal csak sommásan jelezhető érdemeit (például nagy sajtótörténeti jártasságát, önfelegyelmét a másodlagos fontosságú anyagrészek közlésében), emeljük ki a kötet két vitatható jellegzetességét. A szerző Király István tanítványaként sokszor nemcsak a marxizmus-leninizmus alapjaihoz ragaszkodott, hanem az akkori esztétikai felfogáshoz is. Erősen témagyűjtő, tényisztelő alkata miatt az efféle nem egykönnyen tűnik fel. Ha azonban figyelmesen olvassuk *Egy Mikszáth-regény genezise (A Noszty fiú esete Tóth Marival)* című tanulmányát, hamarosan szembeötlik a realizmus fogalmának értékmérőként történő gyakori alkalmazása s a kemény, csaknem publicisztikusan elítélő hang, amellyel a századforduló dzsentrijét illeti. Rejtő István elsősorban politikumot lát a kibékítő szerelmi befejezés mellőzésében: „A dzsentri gőg ezt a megaláztatást már nem tudta elviselni és ezért [...] támadta, majd halála után [...] színpadi átdolgozással meghamisította az író koncepcióját.” (229.) Azt gondolom, olyan kispolgárok is vörösré tapsolták a tenyerüket Harsányi dramatizálása nyomán, akik egyébként semmi közösséget sem éreztek a Noszty-dinasztiával, nem bántódtak volna annak megrokkant tekintélyén, ám fejletlen ízlésük folytán mindenkor lelkes hívei voltak a happy endnek. A hajdani színház e rétegre erősen számított, s ezzel mind Harsányi Zsolt, mind megbízói tisztában lehettek.

Nem ilyen egyszerű a második kérdés. Tény, hogy a *Mikszáthiáda* – néhány folyóiratbeli közléstől eltekintve – a kritikai kiadás jegyzeteiből szemelget, s nem változtat azon, amit kiemelt onnét.

Pedig a kritikai apparátus egészen más irodalomtörténeti műfaj, mint a cikk vagy tanulmány. Fő követelménye a pontos, sokoldalú adatgyűjtés, csupán elvétele juthat hely benne egyéni véleménynek, merészebb hipotézisnek, rejtett összefüggések kutatásának. Senki sem kifogásolhatja azt, hogy a szerző szöveggondozói munkája során nem vetette föl, a Jókai-biográfia elkészítése mily sok tekintetben befolyásolta a Noszty-regény gondolatvilágát, sőt meseszöví technikáját is. A Tóth-Velkovichs–Stromm triász ifjúsága annyira emlékeztet néhány Jókai-alkotásra (elsősnek Barta János *Mikszáth-problémák* című dolgozata fogalmazta meg ezt), sőt némileg a komáromi mester legendává stilizált önéletrajzi tárcáira, hogy az összefüggés nem tagadható. Erről azonban nem szólt az egykorú kritika, Mikszáth levelezése szintén mellőzte, így szövegkritikai jegyzetekben némi merészség éppúgy kellett volna a kifejtéséhez, mint vállalkozó kedv a történet elemzéséhez, motívumok egybevetéséhez. Rejtő Istvánból éppen nem hiányoztak az említett irodalomtörténeti képességek, ezért sajnálhatjuk, hogy változatlanul tette közzé itt korábbi munkáit, nem fogott hozzá azok bővítéséhez, elmélyítéséhez.

Hadd említsük még, hogy az eredeti közlések felsorolása egy esetben hibás: Rejtő István nem 1973-ban vitázott Hegedüs Sándorral a nagy palóc nyíregyházi tudósításairól, hanem 1974-ben. (384.)

A *Mikszáthiáda* nem kis segítséget jelent a századvég kutatóinak, mivel az első közlésekre bajos rátalálni. Még nagy könyvtárainkban sem mindig van meg a Mikszáth-edíció egy-egy évtizedekkel korábbi kötete.

Nagy Miklós

Literatura

1993/3. szám

Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalom történeti s elméleti vizsgálata

Fried István: Új utak a komparasztikában

Kulcsár Szabó Ernő: Komparatív vagy integratív?

– A modernség irodalomtörténeti értelmezhetőségéhez –

Voigt Vilmos: A komparatív folklorisztika ma

Bécsy Tamás: Euripidés újítása

Aczél Géza: Óda és vissza – Kassák Lajos...

Kurdi Mária: A nemzeti narratívák újraolvasása a mai ír drámában

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte a Balassi Kiadó

Budapest, 1993

Megjelent 12,5 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Munkaszám: 716/93

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

Horváth, K.: Les antécédants bibliques et littéraires des personnages et des motifs de la <i>Tragédie de l'Homme</i>	301
--	-----

Bulletin

Varga, I.: Comédies jésuites inconnues	347
Fried, I.: Impressions de voyages de Ferenc Kazinczy	350
Péter, L.: Les sources du récit intitulé <i>Pej paripám Pejko</i> de Móricz	363
Lukácsy, S.: Deux mamelles, six seaux de pierre	376

Documents

Gángó, G.: Un ouvrage publié-inédit de Eötvös: <i>Allam- és társadalombölcseleti töredékek</i>	389
Szilágyi, M.: Contribution aux relations littéraires de József Péteri Takács	398

Discussion

Veres, A.: A une critique inique (De la recension de Péter Sárközy)	406
---	-----

Revue

Kecskés, A.: L'histoire hongroise de la réflexion sur la théorie poétique. Des origines jusqu'à 1898 (Széles, K.)	410
Balázs, M.: L'antitrinitarisme en Transylvanie à la fin des années 1560 (Káldos, J.)	414
Németh László. Bibliographie (Péter, L.)	421
Souvenirs sur Endre Ady. Tomes III et IV. (Schweitzer, P.)	430
Lepori, F.: Ragione naturale e rivelazione in una disputa alla scuola di Rialto: il <i>De mortalium foelicitate</i> di Nicolò Modrussiensis (Pajorin, K.)	436
Joannes Sylvester: Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta. Neanesi 1539 (Pajorin, K.)	439
Székely, I.: Psautier. Cracovie 1548 (Szabó, A.)	441
L'histoire de la conversion du prédicateur calviniste Vörösmarti Mihály (Monok, I.)	443
Piaristes en Hongrie 1642-1992 (Tüskés, G.)	445
Les sources et la littérature de l'art dramatique des institutions scolaires catholiques en Hongrie jusqu'à 1800 (Bitskey, I.)	447
Rejtő, I.: Mikszáthiade (Nagy, M.)	449

